

CB

12559

GEREFORMEERDE APOLOGETIEK

REDE

GEHOUDEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET
HOOGLEERAARSAMBT IN DE HEILIGE GOD-
GELEERDHEID AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT
TE AMSTERDAM OP VRIJDAG 27 OCTOBER 1922

DOOR DR V. HEPP

J. H. KOK — 1922 — KAMPEN

302
25

GEREFORMEERDE APOLOGETIEK

REDE

GEHOUDEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET
HOOGLEERAARSAMBT IN DE HEILIGE GOD-
GELEERDHEID AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT
TE AMSTERDAM OP VRIJDAG 27 OCTOBER 1922

DOOR DR V. HEPP

J. H. KOK — 1922 — KAMPEN

HOOGGEERZAME HEEREN DIRECTEUREN
ONZER VEREENIGING,
HOOGACHTBARE HEEREN CURATOREN ON-
ZER HOOGESCHOOL,
HOOGGELEERDE HEEREN HOOGLEERAREN,
ZEERGELEERDE HEEREN DOCTOREN IN
ONDERSCHEIDENE WETENSCHAPPEN,
WELEERWAARDE HEEREN BEDIENAREN DES
WOORDS,
WELEDELE HEEREN STUDENTEN,
EN VOORTS GIJ ALLEN, DIE VAN WAT NAAM
OF RANG OOK HERWAARTS OPKWAAMT
OM DEZE PLECHTIGHEID MET UW TEGEN-
WOORDIGHEID TE VEREEREN,
ZEER GEACHTE EN ZEER GEWENSCHTE TOE-
HOORDERS EN TOEHOORDERESSEN!

Het is u bekend, hoe mijn vereerde Leermeeester en groote Voorganger BAVINCK, toen hij zijn leven voelde wegstroomen, den wensch koesterde, dat hem nog voor één maal de krachten werden gegund om de pen te hanteeren. Zoo gaarne zou hij nog Gereformeerd Nederland waarschuwen voor de zware tijden, die zijns inziens voor de kerk van Christus zullen aanbreken. ¹⁾ Hoe gretig zou dat woord door ons zijn ontvangen! Hoe zou het als geestelijk testament door ons met pieteit zijn bewaard! Hoe zouden wij elkander gedurig aan de vermaningen van dezen ziener hebben herinnerd! Dan — de Vader der geesten van alle vleesch heeft het om ons ondoorgrondelijke redenen hem niet toegestaan zulk een uiterste beschikking ons na te laten. Het tragische daarvan wordt door u en mij gevoeld. BAVINCK had wat te zeggen. Maar hij mocht het niet zeggen. Verder [onderzoek daarnaar in te stellen zou gelijk staan met den zwijgenden dood geheimen af te dwingen.

Wat zijn laatste denkkraft vergde, wat zijn wrakke hart vervulde, heeft de stille peinzers meegedragen naar het graf.

En wanneer ik dan bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Vrije Universiteit begin, waarmee BAVINCK wilde eindigen en u wijzen ga op den grauwen ernst van onzen tijd, dan vermeet ik mij niet dit als compensatie aan te bieden voor wat hij u naar Goddelijke praedestinatie heeft moeten onthouden, nog minder voer ik de pretentie tot in bijzonderheden toe te kunnen spreken in zijn geest. Integendeel. Ik handel geheel uit eigen innerlijken aandrang, ook al bereidt het mij een weemoedig genoegen op dit voor mij zoo gewichtige moment zekere samenstemming in tijd- en toekomstbeoordeeling tusschen hem en mij te mogen constateeren.

Men behoeft nog niet door de oogen van een SPENGLER te zien om tot de overtuiging te komen, dat de Westersche beschaving een geweldige krisis doormaakt.²⁾ De groote wereldoorlog, onder welks gevolgen alle volkeren nog zuchten, heeft deze krisis niet veroorzaakt, maar was er slechts een van de meest ontstellende symptomen van. Alleen heeft hij ongetwijfeld de decadentie verhaast. Jaren en eeuwen van ongezond wereldleven hebben tot deze ineenstorting geleid. Daarom was de Krach ook zoo volkomen. Waarheen men zich wendt of keert: overal verspert ellende den weg, „glänzendes Elend” hier, naakte ellende daar. Het organisme van het volkerenleven is door de explosie zoo deerlijk verminkt, dat de eene operatie na de andere, door eerste-rangs-staatslieden verricht, mislukt. Menige stad verkrijgt, door een conferentie daar gehouden, een treurige vermaardheid. Behalve in deze staatkundige ligt de wereld in een oeconomische krisis, die zoo mogelijk nog geduchter gevaar oplevert. De temperatuur klimt bedenkelijk naar het laetale punt en de man, die reddend zal ingrijpen, stond tot heden niet op. Boven deze krisissen echter gaat in zorgelijkheid de geestelijke uit. Betrekkelijk kort geleden toonde men zich nog trotsch op het nieuwe wereldbeeld, door modernen tijd geschapen.³⁾ Men verheerlijkte het hoog boven het oude, waarmee de middel-euwen en het reformatorische tijdperk zich hadden moeten behelpen. Doch dit nieuwe wereldbeeld, uit het gips der Aufklärung gegoten en door kritisch idealisme, monisme, positivisme deugdelijk onder de vernis gezet, blijkt tegen de wisselende weersgesteldheden der kultuur niet bestand en begint langzamer-

hand op een armelijken torso te gelijken. Nu zal niemand onzer voor het behoud van het ongewijzigde oude wereldbeeld pleiten. Dat ware de enorme vooruitgang der natuurwetenschappen, het diepgaand historisch-kritisch onderzoek der geschiedenis-wetenschap en de stoute vlucht der filosofie gedurende de laatste eeuwen miskennen. Nog steeds valt het te betreuren, dat de orthodoxie tot in de 18de eeuw toe de ptolomeische heelal-voorstelling voor de schriftuurlijke hield en de kopernikaansche, als uit den booze, bestreed.⁴⁾ Dit alles noopt tot reconstructie van het oude wereldbeeld. Maar niet tot vorming van een nieuw.⁵⁾ En aanstonds dient er aan te worden toegevoegd, dat het oude wereldbeeld, hecht en sterk als het is, zulk een perfectioneering zeer wel verdraagt, terwijl het zoogenaamde nieuwe wereldbeeld zich langzamerhand in een droombeeld oplost. De Marburger hoogleeraar NATORP klaagt dan ook, dat het onzen tijd juist aan een wezenlijk wereldbeeld ontbreekt. Hij merkt op dat het universum ons al minder bekend wordt, naarmate onze kennis ervan toeneemt. De oudheid en de middeleeuwen, zoo zegt hij, hadden nog een wereldbegrip, maar KOPERNIKUS verbrak het en ook zijn opvatting, waarbij het universum als gesloten geheel geldt, is overwonnen. Al verder staat het begrip van de afgesloten eenheid van het wereldgebouw van ons af. De vooruitgang der kennis heeft ons al verder verwijderd van de eenheid van den kosmos. De ouden, aldus nog steeds NATORP, hadden een systeem, KOPERNIKUS en ook KEPLER hadden er een; wij hebben er geen meer.⁶⁾ En zoozeer lijdt de moderne mensch onder het gemis van een wereldbeeld, dat hij een man als EINSTEIN, ofschoon deze uitdrukkelijk te verstaan gaf geen profeet of eens profeten zoon te wezen, op grond van zijn relativiteitstheorie tot schepper van zulk een wereldidee kroonde, wat begrijpelijkerwijs op désillusie moet uitloopen.

Dit moet wel als *het* kenmerk van onzen tijd beschouwd, dat hij geen bepaald kenmerk rijk is. Hij heeft geen karakter. Hij stelt u voor een menigte wonderen, maar het ontbrak hem aan de kracht ze te ordenen. Daarom kan hij ook naar buiten geen eenheid toonen. Men kan de opdringende massa van verschijnselen en stelsels wel tot eenige grondtrekken herleiden, maar *de* grondtrek valt niet aan te geven. Men is goed gesorteerd in wereldbeschouwingen, in naturalistische, materialistische, spiritualistische, occultistische, realistische, idealistische, theosofische,

anthroposofische — en de katalogus bevat nog meer nummers — ieder kan dié kiezen, welke het meest strookt met zijn persoonlijke wenschen of ook er meerdere tegelijk bestellen — vandaar de opbloei van het synkretisme of eklekticisme —, ⁷⁾ maar welke de domineerende wereldbeschouwing is weet niemand u aan te geven. ⁸⁾ Richt gij het oor naar rechts, dan valt gij den juichtoon bij: de ziel overwint, maar tevens ontwaart gij daar een psychologisme, dat tot subjektivisme en skepticisme verdampt en een ziekelijke psycho-analyse, die u doet vreezen, dat men, begonnen met den geest, zal eindigen met het vleesch. De ziel wordt door de hedendaagsche psychologie niet zelden tot een cadaver gematerialiseerd, in plaats van haar toe te roepen het woord van GEIBEL: Vergiss, o Menschenseele, nicht, dass du Flügel hast! Aan den anderen kant neemt gij met leedwezen waar, hoe het materialisme, ondanks de vulkanische mokerslagen, die er op neder dreunden, nog altijd niet is bezweken; dat vooral het leven, waaruit toch de filosofie immer weer ontspringt en waarbij zich een wereldbeschouwing steeds [opnieuw aanpast, zeer sterk in materialistischen zin is geïnteresseerd. Het valt niet tegen te spreken, dat het opbieden der materiele kultuur tot een der meest in het ooglopende eigenschappen van het moderne leven moet worden gerekend. ⁹⁾ Het tegenwoordig menschengeslacht zit in het verwarde kluwen van zijn eigen gedachten gevangen. Het beschikt niet over de reuzenkracht, om met breeden wiekslag boven de tegenstellingen uit te vliegen. Het moet zich, naar het getuigenis van EUCKEN weerloos overgeven aan alles, wat met stalen zelfbewustzijn en vermete bewering tot hem komt, zich weerloos overgeven ook aan zijn eigen grillen en hartstochten. ¹⁰⁾

Dit eenheids-gebrek teekent ook de wetenschap van dezen tijd. Hoe zou dat ook anders kunnen? Waar niet één bepaalde wereldbeschouwing grondslag biedt, daar moet de wetenschap wel in een agglomeraat van wetenschappen en onderdeelen van wetenschappen uiteenvallen. Vele geleerden achten het het veiligst zich op eigen terrein terug te trekken en voor al wat buiten hun studievak ligt hoogstens lauwe belangstelling te toonen. Deels moge dit op rekening worden gesteld van het ontzaglijke feitenmateriaal, dat door energiek empirisch onderzoek en nijvere toepassing der inductieve methode als met den dag vermeerdert,

deels ook doet zich hierin gelden het positivisme, dat allerminst nog overwonnen is. Voornamelijk echter vloeit het voort uit de algemeene geestesgesteldheid van den tegenwoordigen tijd. Men heeft den zin voor samenhang in het geestesleven verloren. Men erkent de heerschappij van beginselen slechts in zoover, als deze te ontdekken vallen in het speciale studievak. Ja, men verklaart niet zelden die secundaire beginselen primair en eischt, dat heel de wetenschap zich aan een geliefkoosde détailstudie zal conformeren. CARL STANGE, die de grootheid van den modernen tijd zoekt niet in religie of kunst, maar in de wetenschap, welke volgens hem thans eerst haar klassieke periode intreedt, den zin voor werkelijkheid heeft ontdekt en op schitterende wijze exploiteert, welke met realiteiten ons verrast, die ons in het begin als sprookjes voorkomen, welke het in den waren zin des woords tot wereldbeheersching heeft gebracht en de levensgenieting onder ieders bereik heeft gesteld, stort de fiolen van zijn toorn leeg over wat hij noemt „der Fanatismus des Spezialistentums.” Hij acht dat het grootste kwaad van onze moderne beschaving. „Der moderne Gelehrte,” zoo luidt zijn diagnose, „ist grundsätzlich Spezialist.” In de kringen der natuuronderzoekers en medici, in de kringen der filologen en geschiedvorschers, gaat hij voort, vindt men tegenwoordig slechts enkele zeldzamen, voor wie leven en wereld niet samenvallen met hun speciale wetenschap. Vandaar dan ook, dat zij in hun leven voor de hoogste en laatste vragen der menschheid geen ruimte openlaten. De filosofie heeft het bewijs geleverd, dat ten opzichte van deze hoogste en laatste vragen met natuurwetenschappelijke experimenten en filologische kritiek niets te bereiken valt. Maar dat is voor de geleerde specialiteiten slechts een reden, om deze vragen ad acta te leggen.¹¹⁾ In gelijken geest oordeelt ook TROELTSCH.¹²⁾ De historicus, die uitgenoodigd om een geschiedenis van de Duitsche kerkhervorming te schrijven, verontwaardigd antwoordde: „Mijn levenstaak is de geschiedenis van Deutschland van 1525 tot 1530,” was betrekkelijk nog een ongevaarlijk man.¹³⁾ Er zijn er misschien, die — vergeef mij dit tikje overdrijving — in zijn plaats van uit het gezichtspunt dier vijf jaren over HAMMURABI of NAPOLEON, over palaeontologie of obstetrie hadden durven schrijven.

Ook de moderne kunst wordt door dat eenheidsgemis gedrukt.

Onze tijd heeft wel smaak, maar geen stijl. Het aesthetisch gevoel wordt op allerlei manier ontwikkeld, maar in het scheppen blijft het bij een veelszins blind worstelen en streven. Vroegere stijlen worden met al de fantasie, waarover men te beschikken heeft, gecombineerd, buitenlandsche motieven worden in vaderlandsche kunstproducten toegepast, maar iets geheel eigens, iets geniaal origineels, werd er niet uit geboren. Indien de immortellenkrans niet wat lager werd gehangen, zou die op den huidigen dag niet te winnen zijn.

Trouwens in heel de moderne kultuur, keert datzelfde verschijnsel weer. Terecht heeft iemand haar gekenschetst als „één groote wending naar het uiterlijke.”¹⁴⁾ Zij ontworstelt zich aan het saambindende innerlijke om uiteen te springen in groote brokken uiterlijkheid. Men bewondert die massale produkten en nog meer de titanische kracht, die ze de zinnenwereld inwierp. Maar ze liggen los naast elkander en laten zich hoogstens opstapelen tot een imitatie-hunnebed. Ook in haar hogere verfijning jaagt deze kultuur naar uitwendige vermooiing, maar van de stille, diepe schoonheid wendt zij zich af, want die belooft haar geen succes genoeg. En de moderne mensch is door en door een succes-mensch. Geen wonder dan ook, dat men deze kultuur wel als een schijn-kultuur heeft gekwalificeerd. De roem van den modernen tijd bestaat in de kunst van wereldbeheersching. Maar onze kultuur vergat slechts al te zeer, dat tot die wereld ook het ik behoort. Ze kent geen ik-beheersching.¹⁵⁾ Zij is van haar middelpunt afgeslingerd en beweegt zich door centrifugale drijving in al wijder cirkels naar ja, waarheen?

Het onbeheerschte ik voert noodzakelijk tot een zedelijkheid, welke in staat van ontbinding verkeert. De autonome moraal, thans gehuldigd, beteekent niet meer of minder, dan opheffing van alle moraal. Het oude „nil contra Deum aut bonos mores” biedt thans geen schut meer tegen levensvergroving en degeneratie. Want het bestaansrecht der mores is disputabel geworden. Ieder mag er zijn eigen zedelijkheidsopvatting op nahouden en men ontzegt de overheid of welke macht van boven ook de bevoegdheid zich daarmee te moeien. Een storm van verontwaardiging steekt op, wanneer een tooneelverbod wordt afgekondigd over een stuk, dat laag en gemeen is. Maar tegen de opvoering ervan verzet zich de publieke meening niet, eenvoudig, omdat er ten

deze geen communis opinio meer bestaat. De moreele verzakking onzer samenleving behoeft dan ook niet door deskundigen, maar kan door iederen leek worden gekonstateerd. Een rosse gloed van prostitutie en ontucht stijgt, zoodra het avonddonker is gevallen, boven iedere stad van eenige beteekenis op.¹⁶⁾

Indien men echter hieruit zou concludeeren, dat de moderne tijd voor de religie geen plaats wil reserveeren, vergist men zich. Hij stelt er zelfs prijs op in zijn kultuurtaaij ook religieus gekleurde draden te weven. Hij biedt aan de religie een gunstige kans. Maar dan behoort het ook een zoogenaamde vrije religie of liever vrije religies te zijn. Ook hierin dient de veelheid uit te komen. Een religie evenwel, die geen andere nevens zich erkent, een kerk, die haar leden vereenigt rondom een belijdenis, een theologie, die steunt op een onfeilbare Godsopenbaring, een cyclus van wetenschappen, die uitgaan van dezelfde metafysische, sterker nog, religieuze beginselen, passen niet in zijn kader, tracht hij als anachronismen ter zijde te schuiven, bestrijdt hij uit alle macht. Daarom kan de christelijke religie, die zich als de absolute handhaaft, daarom kan het schriftuurlijk evangelie, dat alle ander treft met zijn vonnis, daarom kan het kerkelijk dogma, dat met bindend gezag optreedt, daarom kan de theologie, die zich niet verzoenend boven de geloofsverdeeldheid wil stellen, in zijn oogen geen genade vinden. De moderne mensch is niet voor niets apostaat van het christendom, opgevat in confessio-neelen zin. Hij heeft zijn vierdagen, waarop hij gedenkt, hoe hij uit dat diensthuis is uitgebroken. Wie een eeuw terugtelt, kan niet ontkennen, dat het orthodoxe christendom aan kracht heeft gewonnen. Maar evenmin valt het te loochenen, dat de kerk kwantitatief van jaar tot jaar achteruit gaat. Voor dit feit mogen de oogen niet gesloten: de onkerkelijkheid neemt toe. Dat levert de proef op de som, welke te bewijzen heeft, dat er een hevig conflict is ontbrand tusschen den modernen tijd en de kerk. Met de meest verschillende wapenen wordt het orthodoxe christendom bestreden. Sommigen ergeren zich in op zichzelf te prijzen konsekwentie aan den naam christelijk en ruilen die tegen een andere in.¹⁷⁾ Anderen behouden den naam, maar ontledigen hem van zijn werkelijken inhoud en belijden met een modernen theoloog: „het dogmatisch christendom is voorbij, het historisch christendom gaat voorbij, het ideeële christendom wacht zijn ver-

wezenlijking in de toekomst." ¹⁸⁾ Maar onder welke vlag ook, men trekt van alle kanten tegen het christendom op. De aanval richt zich niet slechts tegen den bovenbouw der kerk, maar bedoelt haar te ontblooten tot haar fundamenten toe. ¹⁹⁾ Aan doorwrochte theologische studies, die als principium cognoscendi de Heilige Schrift hebben aanvaard, gaat men aan de overzijde gewoonlijk hooghartig en laatsdunkend voorbij, men neemt er ternauwernood notitie van, plakt er in der haast het etiket conservatief op en merkt ze daarmee zonder pardon voor de eerstvolgende auctie. Ook anderen dan theologischen werken, die met wetenschappelijke liefde geschreven zijn, maar het gezag van het Godswoord tot Voraussetzung hebben, valt eenzelfde lot te beurt. Juist omdat onze tijd zulk een veelheid van wereldbeschouwingen telt, heeft het christendom het zoo zwaar te verantwoorden. Want al die wereldbeschouwingen nemen onze religie en onze wetenschap tegelijk onder schot. Wij staan maar niet aan een kruisvuur bloot, maar aan een vuur, dat uit honderde metalen monden knalt. Naar waarheid betoogt HUNZINGER: „Das ist es auch, was die Lage des Christentums in unserer Zeit so schwierig macht. Es wird von sehr verschiedenen Richtungen als der gemeinsame Gegner angesehen und bekämpft, aber es wird bekämpft von sehr verschiedenen, oft entgegengesetzten Gesichtspunkten aus. Es sieht sich in eine verwirrende Menge verwickelter Geistesströmungen hineingeworfen. Es hat sich des Materialismus, des Pantheismus, des Agnostizismus, des Historismus, oder wie diese so verschiedenartigen „ismen" heissen mögen, zu erwehren. Es muss allen gegenüber gerüstet sein." ²⁰⁾ En waar het ongelooft huisheer is, daar weet het bijgeloof altijd heimelijk een huisleutel te bemachtigen. Daarom branden ook alle superstitieuse richtingen tegen het christendom los. Zoo bezien is de moderne tijd inderdaad een bange tijd. ²¹⁾ Hoop, dat de vijandelijkheden welhaast zullen gestaakt worden, kan niet gegeven. Veeleer is er grond voor de verwachting, dat zij nog in felheid zullen toenemen. Wat een onzer staatslieden onlangs met het oog op den internationalen toestand verklaarde, kan mutatis mutandis worden uitgebreid tot heel de linie onzer beginselen: „Niemand, die den toestand, waarin thans geheel de wereld verkeert, overziet, kan betwijfelen, dat de christenwereld, of zij het wil of niet, voor eene revolutie komt te staan als nimmer te voren." ²²⁾ De moge-

lijkheid, dat het getij onverwachts ten onzen gunste kenteren zal, mag vanzelf niet uitgeschakeld. Maar het zou onverantwoordelijk zijn daarop te bouwen. De waarschijnlijkheid wijst in andere richting. Veiliger en voorzichtiger moet het geacht ons voor te bereiden op een situatie, die gelijk op de voorspelde Revolution aller Revolutionen.

Mag de kerk, mag de wetenschap daaronder werkeloos blijven? Behoeft haar roeping in deze haar nog te worden voorgehouden? Heeft de God der legermachten haar doelloos het schild des geloofs als verdedigingswapen gegeven? Behoort dat niet te worden opgeheven om de vlammeende pijlen van den booze uit te blusschen? Heeft ook onze wetenschap geen wederstand te bieden in dezen boozen dag? ²³⁾ Allerwege schier werd daarop bevestigend geantwoord. De apologetiek wordt op heden druk beoefend. De opmerking dient onderschreven: „Het is een eigenaardig verschijnsel, dat in een tijd van algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht een politeke vergadering met een spreker van naam half bezet is, terwijl de kamerverkiezingen in 't zicht zijn; dat in een tijd van economische crisis en maatschappelijke omwenteling ook sociale onderwerpen dikwijls maar matige belangstelling vinden; en dan te zien hoe apologetische avonden van allerlei kleur vol stroomen met jonge mannen even goed als met vrouwen en meisjes.” ²⁴⁾ De behoefte aan geloofsweer wordt in zeer breede kringen blijkbaar diep gevoeld. Inzonderheid beijvert de Roomsche wetenschap zich aan dit verlangen te voldoen. Het eene handboek over apologetiek na het andere wordt op de boekenmarkt geworpen. Onder haar geleerden schijnt spanning te bestaan om telkens het record te verbeteren. Ook andere richtingen blijven niet achter. De apologetieken groeien zóó in tal, dat er bijzondere inspanning vereischt wordt ervan op de hoogte te blijven. Alleen — en dit kan niet nalaten de aandacht te trekken — de Gerefermeerde wetenschap maakt hierop een uitzondering. Zij leverde totnogtoe niet één orienteerend boek op dit gebied. En op de series lectionum onzer Vrije Universiteit kwam de apologetiek voorheen niet voor. Aan zekere onwillekeurigheid mag hierbij vanzelf niet gedacht. Aan het ontbreken van geschikte krachten nog veel minder. In KUYPER en BAVINCK bezat zij eminente theologen, die meer dan den vijfvoudigen arbeid van een middelmaatsgeleerde konden verstuwen. Men had hier te

doen met een weloverwogen plan. KUYPER gaf daarvan openlijk rekenschap. „Nooit,” zoo schreef hij, „heb ik de apologetiek op den voorgrond gesteld Toen ik in 1868, uit mijn lief Geldersch dorp gekomen, te Utrecht voor het eerst met onze groote apologeten kennis maakte, viel de positie, die ze innamen en de stemming, waarin ze verkeerden, mij dan ook bitter tegen. Er sprak uit die stemming geen zweem van alles aandurvenden moed, noch hoog besef van overwinning en veelmin blakende strijd-lust, maar veeleer zekere benepenheid, of men niet nóg een voorschans en nóg een ravijn zou moeten prijsgeven, en zich alleen in het hart der vesting terugtrekken, om niet met volslagen nederlaag bedreigd te worden De uitkomst was dan ook, dat men steeds meer terrein als verloren beschouwde en vóór en na prijs gaf wat men eerst nog poogde te verweren Zoo tui-melde dogma na dogma en werd de Heilige Schrift gemetamor-phoseerd in een bundel van boeken, waar een heiliger geest u uit tegenademde, maar zonder dat ge eigenlijk in iets op die Schrift aankondt. Aldra voelde ik, dat noch die apologetiek, noch die verphilosopheerde theologie in staat was aan ons Christen-volk zijn ouden belijdenismoed, zijn vroegere geestelijke veerkracht, zijn onwankelbare zekerheid te hergeven. De kracht der eerste gemeente had gelegen in haar getuigen, in haar belijden, in haar uitkomen voor haar heilige overtuiging, in elken kring en tegenover elken tegenstander. Van tweeën één, de belijdenis der Vaders leefde nog in het hart der gemeente, of de gemeente was aan het heilige der Vaders afgestorven. Zoo het laatste, dan vermocht zoomin geleerde apologetiek, als hoog wijsgeerig omkleeden van de waarheid, de Christelijke actie tot een macht in het land te maken. Maar zoo het eerste, dan moest de kracht, de belijdeniskracht, die in de gemeente school, zich ook toonen durven, en kon alleen het frisch en bezielde getuigenis der gemeente ons de verloren kracht hergeven. Dien weg is het toen ook opgegaan, en men behoeft de Christelijke actie van nu met die van '70 maar te vergelijken, om voor oogen te zien, wat wondere keer in heel het land tot stand is gekomen.”²⁵⁾ Niet anders dacht BAVINCK erover. In een artikel over het concilie te Toronto, dat hij in 1892 als gedelegeerde bijwoonde, liet hij zich aldus uit: „Geheel andere dingen houden [in Engeland en Amerika] de geesten bezig en maken hun belangstelling gaande.

Het zijn vooral de apologetiek en het practische leven Met het oog op de bestrijdingen, waaraan het Christendom van den kant der evolutie, der godsdienstgeschiedenis en der historische kritiek blootstond, moesten de studenten vooral in de apologetiek onderwezen worden. Dat was de eisch des tijds, de behoefte van het oogenblik. Blijkbaar verkeerden allen in Engeland en Amerika nog in de gedachte, dat de apologetiek het heil zal aanbrengen. Men leeft er nog in dezelfde hoop en verwachting als die, welke VAN OOSTERZEE hier te lande koesterde. Des noods moeten de bolwerken maar worden prijsgegeven, als het hart der vesting, de Christus der Schrift, maar behouden kan worden." ²⁶⁾ Genoegzaam blijkt hieruit hoe KUYPER en BAVINCK nog onder den indruk verkeerden van de funeste gevolgen der apologetische toeren van DOEDES en VAN OOSTERZEE en ook, hoe naar hun inzicht thetische uiteenzetting van de leer der waarheid, beoefening der dogmatiek het alleen noodige was. Beide factoren echter hebben sinds dien belangrijke wijziging ondergaan. De roem der Utrechtsche apologetische school is totaal verwelkt. Haar aanhangers zijn, tot den laatsten man toe, uitgestorven. En er ligt een dogmatische periode achter ons, die voor de Gereformeerde wetenschap haar beteekenis zal behouden. Wel is onze dogmatiek niet af. Die komt trouwens nooit af. Maar wel zijn wij daarmee in zoover gereed, dat ook voor andere belangen der theologie tijd en kracht kunnen worden afgezonderd. KUYPER liet op het daarstraks gegeven citaat volgen: „Toch volgt nu hieruit allerminst, dat te goeder tijd en op eigen terrein de apologeten geen recht van meespreken zouden erlangen. Mits we ons eerst onze vrije positie heroverd hadden, niet meer mat en aemechtig, maar veerkrachtig en beziel in het land stonden, zou het zelfs eisch van den toestand kunnen worden om ook op dit terrein van ons af te spreken." Welnu, ik aarzel niet het uit te spreken, dat ik voor mij dit stadium aangebroken acht. Gezien de positie onzer Gereformeerde theologie en den aanzwellenden stroom van tegenstand, geloof ik, dat het veld der apologetiek niet langer braak mag blijven liggen. En stemt het tot dankbaarheid, dat onze BAVINCK in zijn Dogmatiek een niet onbelangrijke hoeveelheid apologetische stof heeft verwerkt en zich op zijn controverscolleges gedurig apologetische excursies veroorloofde, zoo leent dit tevens moed, om aan een meer stelselmatige behandeling van

dit deel der dogmatologie onze krachten te wijden. BAVINCK toch vulde zijn vroegere opinie aldus aan: „De apologetiek had ten allen tijde recht van bestaan en behoudt dat ook in den tegenwoordigen tijd; zelfs is haar thans meer dan ooit een belangrijke taak toebetrouwd.”²⁷⁾ Niet luide genoeg kan het telkens worden herhaald, dat de kerk, wil zij haar macht onder de intellectueelen, ja ook in de volkskringen niet verspelen, menschelijkerwijs de apologetiek broodnoodig heeft.²⁸⁾

Zoodra men zich evenwel in de apologetiek van onzen tijd gaat verdiepen, moet men al sterk doordrongen zijn van de goddelijke roeping der theologie in deze, om de lust tot haar beoefening niet aanstonds aanmerkelijk te voelen verflauwen. Men krijgt het gevoel, alsof men de hand gestoken heeft in een wespennest. Geen enkel vak der godgeleerdheid toont zulk een beeld van volslagen wanorde als dit. Men zou een Jan-steen-natuur moeten bezitten om daarin te kunnen genieten. Vele theologen slaken hierover de ernstigste klachten. LEMME komt er voor uit: „Und so hat die Apologetik bis heute unter Unklarheit und Verworrenheit zu leiden, die dadurch vermehrt wird, dass es unter dem Einfluss des modernen Rationalismus in weiten Kreise Mode geworden ist, im Tone der Blasiertheit von der „alten Apologetik“ zu reden.”²⁹⁾ Volgens WOBBERMIN is de naam apologetiek „belastet durch ein grossès Schuldkonts, das der Betrieb der „christlichen apologetik“ seit den Tagen der altkirchlichen „Apologeten“ aufgehäuft hat.”³⁰⁾ RADE beweert, dat het begrip, zuiver zakelijk beschouwd, „unberechtigt” en „irreführend” is.³¹⁾ HARNACK oordeelt, dat zij zich in een treurigen toestand bevindt: zij is het niet met zichzelf eens, wat zij verdedigen moet en is ook onzeker in de keus haren middelen. Hij roept uit: het is niet te zeggen, welk een schade daardoor is en nog altijd wordt aangericht.³²⁾ En WERNLE zou een drastischen maatregel willen nemen. Hij zou een reusachtigen brandstapel willen oprichten en daarop alle apologetische literatuur willen werpen om ze daarna aan de vlammen prijs te geven.³³⁾ Dat een sanguinisch temperament met zulk een voorslag komt, laat zich begrijpen. Want letterlijk over niets denken de beoefenaars der apologetiek onder elkander eenstemmig, over begrip noch objekt, over taak noch methode, over de verhouding tot de filosofie noch over

encyclopedische plaats in de theologie. Wie niet de aangeboren mentaliteit heeft van den man, die

Mit gierger Hand nach Schätzen gräbt
Und froh ist, wenn er Regenwürmer findet,

kan zich over de teleurstellingen, welke hij hier opdoet niet zoodadelijk troosten. De geschiedenis der apologetiek wikkelt zich voor hem af als een lijdensgeschiedenis.⁸⁴⁾

Baanbreker voor de nieuwere apologetiek was onze landgenoot HUGO DE GROOT.⁸⁵⁾ Hij bracht op rijm een „Bewijs van den waren Godsdienst,” dat hij voor onze zeelieden bestemde om hun tot een handleiding te dienen, hoe zij op hun reizen zich tegenover heidenen en mohammedanen verdedigen moesten. Ik verdenk er echter onzen zeerobben van, dat zij van dit boekje niet te veel nota hebben genomen. Verreikender invloed oefende het dan ook, toen DE GROOT het, met afbinding van zijn dichtader, in het Latijn vertaalde en verbeterde. Hij trachtte daarin de redelijkheid der openbaring uit de wonderen en den leerinhoud te bewijzen. En daarin zal de apologetiek tot op SCHLEIERMACHER hem volgen. Apologie en apologetiek zullen zich kenmerken door het verstandelijk bewijs.

Het Deïsme in Engeland, dat een bovennatuurlijke openbaring loochende en zich ter vergoeding een theologia naturalis uitspinde, schudde de geesten wakker. Men werd gewaar: het sein voor het Christendom stond op onveilig. Een lange rij van apologeten trad in het gelid.⁸⁶⁾ Gelijk het gemeenlijk gaat, protesteerden velen hunner slechts tegen de radikale uitingen en huldigden zelf een gematigd deïsme. En de besten onder hen zochten er hun heil in de mogelijkheid en zekerheid der wonderen en inzonderheid de waarheid van Christus' opstanding historisch te bewijzen.

Ook in Frankrijk woelde het. De wijsbegeerte van DESCARTES had er een tweevoudige uitwerking: over wijde velden zaaide ze twijfel, terwijl aan den anderen kant velen in haar het hulpmiddel zagen om den twijfel te bestrijden. Noch de mystieke apologetiek van Port-Royal, met de geniale PASCAL aan de spits, noch de cartesiaansch-apologetische filosofie van MALEBRANCHE, noch de om Descartes cirkelgangen beschrijvende drie bisschoppen: BOSSUET, FÉNÉLON en HUET vermochten den toestand te

bezweren. En toen dan ook het Deïsme het kanaal overwoei, werd het niet zonder welbehagen ingeademd. Zijn naturalisme vond een bondgenoot in het Fransche geestesleven ondermijnende skepticisme en ploegde den grond om voor het zaad, dat weldra de Encyclopedisten, ROUSSEAU en VOLTAIRE uitstrooiden. Een nieuwe apologetische beweging ontstond, maar nieuwe apologetische wegen werden niet betreden. Er werd weinig anders opgediend dan opgewarmd cartesianisme.

In Duitschland verliep het nog vreemder. De even machtige als beruchte Aufklärung diende zich aan als bij uitstek apologetisch.³⁷⁾ De Theodicee van LEIBNIZ strekt daarvoor ten bewijze. LEIBNIZ verzet zich zoowel tegen het Deïsme als tegen het Cartesianisme en de wijsbegeerte van MALEBRANCHE. Maar in rationalisme doet hij voor deze systemen niet onder. Zijn psychologie is door en door intellektualistisch, zijn wereldbeschouwing mechanistisch en deterministisch. Het Christendom geldt voor hem slechts als de meest volkomen uitdrukking der natuurlijke religie. Nog erger maakt het WOLFF. Boven de Leibnizsche tegenstelling tusschen rede- en feitenwaarheden komt hij niet uit. Tegenstrijdigheden bestaan er voor hem niet. Bij hem staat voorop de onfeilbaarheid der menschelijke rede. En zulk een man nu werd gelauwerd als de filosofische en apologetische Heros uit het begin der 18de eeuw.³⁸⁾ De Aufklärung ging zóó in apologetiek op, dat het Christendom zich zonder rest in het redelijke oploste.³⁹⁾ Men beleefde het wonderlijke geval, dat apologie in de eerste plaats noodig bleek tegen de apologie, dat de christelijke religie beschermd diende te worden tegen haar apologeten. Of wat dunkt u van de volgende theologieën, welke in dezen tijd uitgevonden werden? De astrotheologie, die het bewijs van een al-goeden, al-wijzen, al-machtigen God wilde schaffen uit de hemellichamen evenals de hydrotheologie uit het water, de pyrotheologie uit het vuur, de lithotheologie uit de steenen, de insektotheologie uit de insekten, de testaceotheologie uit de slakken en mosselen, de chionotheologie uit de sneeuw, de phytotheologie uit de planten, de petinotheologie uit de vogels, de brontotheologie uit donder en bliksem, de akridotheologie uit de sprinkhanen.⁴⁰⁾ Smakeloozer rationalisme laat zich wel niet denken! En wel kwam daartegen reaktie van de zijde van het supranaturalisme. Maar dit streefde in oppervlakkigheid het rati-

onalisme nog voorbij. Het peilde den ernstigen toestand, waarin het Christendom verkeerde, niet ter helfte. Het zocht zijn sterkte in een zelfgenoegzame houding. Het gebruikte als bewijsmiddelen dat, wat het juist bewijzen wilde: de wonderen en voorstellingen der Schrift.

De levensuitingen van filosofie en theologie schenen niet anders dan laatste stuiptrekkingen te zijn. Dan — door KANT en SCHLEIERMACHER kwamen ze weer tot herleving. Het was als ware er een wonder geschied. Hielp KANT de filosofie over het doode punt heen door tegenover het onkritisch een kritisch rationalisme te stellen, dat de grenzen van de menschelijke kennis afbakende en de theoretische rede den toegang tot het zuivere geloofsterrein verbood, SCHLEIERMACHER bewees gelijken dienst aan de theologie en met name aan de apologetiek. De Tendenz van heel SCHLEIERMACHER's optreden was apologetisch, getuige de titel van het boek, waarmede hij debuteerde: „Ueber die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern.“ En zijn eerste rede daarin wordt geannonceerd: „Apologie.“⁴¹⁾ Feitelijk is hij de schepper van de apologetiek. Wel was die naam vóór hem reeds gebruikt⁴²⁾ en deed men ook druk aan wetenschappelijke apologie, maar van een eigenlijke apologetiek, als zelfstandig onderdeel der theologie was er nog geen sprake geweest. Hij ruimde haar in zijn theologische systeem een eereplaats in en wel onder de filosofische theologie, volgens hem de wortel der geheele theologie.⁴³⁾ Zij heeft onderzoek te doen naar het karakteristieke wezen van het christendom en het protestantisme.⁴⁴⁾ Of anders uitgedrukt: zij heeft het wezen der vroomheid en der vrome gemeenschappen in samenhang met de overige werkzaamheden van den menschelijken geest als het wezen van het christendom in tegenstelling met andere geloofsvormen en kerken te verstaan.⁴⁵⁾ Zijn apologetiek is saamgesteld uit de volgende factoren: vooreerst ze is niet antithetisch, bestrijdend, maar thetisch, uiteenzettend; vervolgens ze draagt, hoewel bij de theologie ingedeeld, een filosofisch karakter; voorts, haar taak is niet „beweisen,” gelijk de Aufklärungstheologen wilden, maar „begründen” — op haar toch is de dogmatiek, ja de gansche theologie gebouwd; verder, ze vindt haar grond in de vroomheid, in de ervaring; bovendien, ofschoon in het centrum van die ervaring staat de door Jezus van Nazareth vol-

brachte verlossing, houdt ze toch verband met het geheele geestesleven van den mensch; dan, de christelijke religie valt onder het algemeene begrip der religie en pretendeert alleen relatieve voortreffelijkheid; ten slotte, de objectieve Godskennis valt weg.⁴⁶⁾

Deze ideeën zouden voorzeker niet zulk een ingang hebben gevonden, indien SCHLEIERMACHER zelf ze tot een apologetiek had uitgewerkt. Dat deed hij echter niet. Hij lanceerde ze slechts. En de theologie van dien tijd was te zeer om een oplossing verlegen, dan dat ze het daarmee niet zou beproeven. De *be-middelings-theologen*, die vrijwel kritiekloos tegenover SCHLEIERMACHER stonden, poogden alle genoemde factoren tot hun recht te laten komen.⁴⁷⁾ Anderen evenwel lieten een of enkele van deze de overige beheerschen. Zoo teekenden zich al spoedig drie richtingen af. Had SCHLEIERMACHER *de Schrift* geheel naar den achtergrond gedrongen, de *biblicistische* richting poogde herstel aan te brengen. Zij maakte zich zooveel mogelijk los van de reflectie der Schrift, gelijk ze in de kerkelijke belijdenissen was neergelegd en stelde met behulp van SCHLEIERMACHER's principes een bijbelsche theologie op. Haar een doodgeboren kind te noemen, is misschien te sterk, maar de rechte vitaliteit bezat ze niet.⁴⁸⁾ Een tweede echter verbond juist de *belijdenissen* met de ideeën van SCHLEIERMACHER en naderde hem dichter dan de eerste. Zij bracht mannen voort als PHILIPPI, THOMASIJUS, J. C. K. HOFFMANN, LUTHARDT, VILLMAR, THOLUCK, die een tijdlang door de orthodoxie als redders zijn begroet. Ook hier te lande verkreeg zij voet. VAN OOSTERZEE was haar invloedrijkste vertolker. In den hem eigen oratorischen stijl prijst hij den apologete gelukkig, „zoo het hem daarbij gebeuren mag een bondgenoot te ontmoeten in hart en geweten des tegenstanders, waar het niet aan een zedelijk-godsdienstig aanrakingspunt voor de macht der waarheid ontbreekt, zonder hetwelk ook de beste apologie machteloos en vruchteloos is. Waar dit aanwezig mag zijn, daar gebiedt hem eindelijk eene gezonde tactiek bij het voeren van den strijd echt liberaal, maar niet liberalistisch, rationeel, maar niet rationalistisch; tolerant, maar niet indifferentsch; humaan, maar niet humanistisch; irenisch maar niet syncretistisch gezind te zijn en te werk te gaan. Dan alleen zal hij het, wanneer hij niet alleen in de waarheid en in de vrijheid

van Christus staat, maar deze ook waarlijk leven in hem." Maar hoeveel fraseologie daaronder schuilt, blijkt wel uit zijn beroep op THOLUCK waarmee hij besluit: „Um zu wissen was man preis geben kann, muss man wissen was man besitzt." ⁴⁹⁾ De staart als venijn-reservoir ontbreekt alzoo ook hier niet. In dit ééne woord is het onheil, dat de *konfessioneel*-Schleiermacheriaansche apologetiek gesticht heeft, saam te vatten: prijsgeven.

Maar nog een derde richting ontwikkelde zich: de zgn. *liberale* theologie. Deze legde er nadruk op, dat SCHLEIERMACHER steeds een rapport had gewild tusschen de religie en het algemeene geestesleven van den mensch, waartoe ook zijn intellect behoort. Het rede-element deed zich weer krachtiger gelden. Eerst werd dit ontleend aan het oude supranaturalisme en deze combinatie gaf merkwaardigerwijze het aanzijn aan de eerste wetenschappelijke apologetiek. ⁵⁰⁾ Later werd een bond aangegaan met de Hegelsche spekulatie. De grondwaarheden van het christendom werden omgezet in filosofische begrippen, welke alle christelijk karakter verloren hadden. De grove, meedoogenlooze kritiek had vrij spel. Het Schleiermacherianisme scheen ten doode opgeschreven.

In deze krisis trad RITSCHL naar voren. Zijn optreden viel samen met de insolvent-verklaring der groote filosofische systemen en het met geweldige „Schwungkraft" zich omhoogworstelen der exakte wetenschappen. RITSCHL nu sneed het tafellaken tusschen religie en theologie eenerzijds en wetenschap, met name metafysika, anderzijds door. Hij lichtte uit de Schleiermacheriaansche factoren het moment der *religieuze ervaring* uit en legde dat ten grondslag aan zijn theologie. De apologetiek riekte hem te filosofisch en kon zijn gunst niet verwerven. De inhoud van het christelijk geloof wordt door hem beperkt tot het ervaarbare. ⁵¹⁾

Welnu, nog altijd staat dogmatiek en — hoe vreemd het ook klinkt — apologetiek onder den invloed van RITSCHL. De scherpe kanten van zijn systeem werden afgeslepen. Bijna algemeen nam men tegenover de apologetiek een vriendelijke houding aan. Van jaar tot jaar verschijnen er werken, waaraan de geest van RITSCHL het imprimatur heeft gegeven. Natuurlijk werden op zijn grondgedachte als thema tal van variaties gecomponeerd. De eigenlijke school van RITSCHL verviel tot ethicisme. Had RITSCHL zelf de ervaring in ethischen zin opgevat en begon bij hem de

religie op te gaan in moraal, zijn naaste geestverwanten, zooals W. HERRMANN en HARNACK trokken dit konsekwent door.⁵³⁾ De ervaring werd Erlebnis.⁵³⁾ Ook de *positieve* school, die het oude geloof der konfessies aannemelijk wil maken voor den modernen tijd, is aan RITSCHL georiënteerd. Zij trekt zich steeds op de ervaring terug.⁵⁴⁾ Eindelijk kan ook de *religionsgeschichtliche* school haar Ritschliaansche afkomst, ondanks alle afwijkingen, niet verloochenen. De groote vraag van dezen tijd is voor TROELTSCH niet: hoe krijg ik een genadigen God, maar hoe vind ik de ziel en de liefde weder.⁵⁵⁾ Bij zijn historisch onderzoek gaat hij uit van een religieus apriori, dat, ofschoon hij het rationeele er niet in ontkennen wil, toch tot het irrationeele moet worden herleid.⁵⁶⁾ De laatste beslissing over de religie kent hij toe aan subjektiviteit en gevoel.⁵⁷⁾ Gedurig beroept hij zich op SCHLEIERMACHER en in de wijsbegeerte voelt hij zich aan de Wertfilosofie van RICKERT verwant.⁵⁸⁾ Uiteraard zijn godsdienstpsychologie en godsdienstfilosofie op soortgelijken leest geschoeid. De eerste moet hoofdzakelijk van mededeelingen van religieuze ervaringen leven.⁵⁹⁾ De laatste ontvangt, gelijk ze thans beoefend wordt, zoowel uit godsdienstgeschiedenis als uit godsdienstpsychologie het materiaal, dat zij verwerken moet.⁶⁰⁾ Een apologetiek, welke zich van haar bedient, kan niet anders opereeren dan met religieuze bevindingen.

Zoo loopt de apologetiek, mede door tusschenkomst van RITSCHL, nog altijd rond in den doolhof, waarin SCHLEIERMACHER haar had gezonden. Nog altijd is haar wachtwoord: „begründen.” Terwijl de vijand voor de poorten ligt, bouwt zij gedachtencomplexen in de hoop, dat hij ze bewonderen zal en van verderen strijd afzien. Hoe fijn die gedachtencomplexen somwijlen ook zijn en hoezeer ze de tegenstanders tot denken moeten nopen, krachtig verweer gaat er niet van uit. Trouwens, rechtstreeksch verweer ligt ook niet in de bedoeling. Men verwacht van de apologetiek een Prinzipienlehre of althans een Fundamentaltheologie. Als zuiver verdedigende wetenschap is zij losgelaten. En ook zij, die het onlogische hiervan inzien en haar de geloofsverdediging willen opdragen, leggen haar toch nog als eerste taak het „begründen” op.⁶¹⁾

Wij beleven dan ook heden op apologetisch gebied een da capo van het begin der 19de eeuw. Weder is de apologetiek op

dood spoor gerangeerd. Meerdere worden zich dat bewust, maar zij zijn niet bij machte den wissel over te trekken. BRUNNER's leuze „los vom Schleiermacher" vindt wel weerklank. SCHAEDEER staat waarlijk niet alleen, wanneer hij SCHLEIERMACHER noemt: „der Mann des Schicksals für die Dogmatik des 19 Jahrhunderts" en men zou eraan kunnen toevoegen: ook voor de apologetiek. Al sterker wordt de begeerte zich aan den greep van dien theoloog te ontrukken. Alleen, men weet niet hoe.

In elk geval is het ervaringsbewijs in de apologetiek even onbruikbaar als vroeger het redebewijs. Hoe zal ik de historische feiten van het christendom bewijzen uit mijn ervaring? Gevolgen ervan ervaar ik, maar de feiten zelf niet. Zoowel het historische als het toekomstige vallen buiten den cirkel der ervaring. Daarbinnen ligt slechts de tegenwoordige werkelijkheid. De christelijke religie wordt door de ervaringstheologie zóó gekortwiekt, dat ze tot geen enkele vlucht meer in staat is en haar front zóó ingekrompen, dat het grootste deel van het te verdedigen land open ligt. Ook komt de ervaring nooit anders dan gemengd voor. Ik ervaar niet alleen heilige, maar ook onheilige inwerkingen. Hoe zal ik die van elkander schiften? Ook bij de nauwkeurigste zelfanalyse kan ik die beide niet uit elkander ontwarren, wanneer ik van mijn ervaring niet in hooger beroep kan gaan. Het ervaringsprincipe mist daarenboven alle apologetische kracht. Want daarbij komt mijn ervaring te staan tegenover die van een ander. En wie geeft mij het recht de zijne te desavoueren en de mijne als de ware te handhaven, die ook voor hem heeft te gelden? De ervaringsapologetiek moet de eene christelijke waarde na de andere overboord werpen. Eerst het verleden en de toekomst, daarna de zuiverheid en absoluutheid van het christendom en in verband daarmee ook de objectiviteit van den inhoud van ons allerheiligst christelijk geloof.⁶²⁾ Wat er dan nog overblijft is van zulk een geringe betekenis, dat het de moeite niet loont er het harnas voor aan te trekken.

Het is daarom harde noodzaak een apologetiek van den grond af op te bouwen. Wel kunnen daarbij motieven uit bestaande apologetieken worden overgenomen, maar dan moeten zij ook van het nieuwe principe doortrokken worden. De apologetiek behoort fundamenteel anders te worden beoefend. Jammer, dat wij in onze Gereformeerde theologie zoo weinig vinden, dat daarbij dienen

kan. Niet alleen, dat de apologetiek als afzonderlijk vak van theologische studie onverzorgd bleef, maar ook de apologie als geloofsverdediging werd wetenschappelijk slechts in zeer beperkte mate gevoerd. En naar mijn overtuiging is dat een fout geweest, welke zich in de historie onzer theologie en kerk ernstig heeft gewroken. Zeker, men mag niet voorbij zien, hoe onze vaders in hun dogmatischen arbeid de belijdenis tegenover Roomschen en anderen hebben verdedigd, hoe dogmatici als VOETIUS verhandelingen hebben geschreven over Jodendom, Heidendom, Mohammedanisme en Atheïsme, hoe van hun zijde Cartesianisme en Spinozisme werden bestreden, hoe door WERNLE de inleiding op Calvijns institutie als een apologetisch meesterstuk wordt geprezen.⁶³⁾ Maar zij gingen daarbij niet naar een vaste methode te werk en lieten de gevaarlijkste geestesrichting zoo goed als ongemoeid.

Die geestesrichting was het *Humanisme*. In zijn oorsprong stond het te ver van de christelijke religie af, dan dat het direct gevaar kon opleveren. Het werd door den Groninger Hoogleraar LINDEBOOM omschreven, als „de geestesbeweging, die, naar aanleiding en uitgaande van de studie der klassieke talen, tevens den geest der klassieke oudheid, den geest van ware beschaving, levensharmonie, van wetenschappelijke en kunstzinnige levensvoering, van algemeene, niet autoritair door kerk en dogma gebonden menschelekheid, wilde doen herleven.”⁶⁴⁾ Of duidelijker uitgedrukt: het werd in paganisme ontvangen en geboren. Het stelde tegenover de belijdenis der kerk: ik geloof in God den Vader, den Almachtige, zijn: ik geloof in den mensch, in zijn betrekkelijke goedheid en gaafheid, in zijn steeds voortgaande ontwikkeling, in de volledige ontplooiing van zijn voortreffelijke eigenschappen, in de verwerkelijking van zijn idealen. Het varieerde den tekst: het leven is mij Christus, aldus: het leven is mij der menschelekheid en der menschelekheid. Het keerde zich van het Jenseits af, om des te intenser in het Diesseits in te leven. Het predikte tegenover de theonomie de anthronomie of zoo gij wilt: de autonomie van den mensch. Doch was het eerst godsdienstloos geaard, onder den druk van de machtige reformatische beweging werd het godsdienstig. Maar toen werd de verleiding, welke ervan uitging te krachtiger. Zoodra was de reformatie niet geboren of het humanisme trad haar in veel opzichten welwillend te gemoet.

Over de gebreken der kerk waren humanisme en reformatie het hartelijk eens en dit maakte beide veelszins tot bondgenooten. De groote vertegenwoordiger van het godsdienstig humanisme, ERASMUS, deed in ijverige bestudeering van de Schrift voor geen der reformatoren onder. En toch, wat ERASMUS met zijn exegese van het Nieuwe Testament te voorschijn tooverde was niet anders dan een hoogst moderne beschavingsreligie, een zedelijk eklekticisme, dat uit Epikurus en de Stoa en Plato en Cicero de waarheid samenleest en ze precies zoo in het evangelie terugvindt. ⁶⁵⁾ Dat godsdienstig humanisme nu werd door de reformatie niet vroegtijdig en scherp genoeg onderkend. ERASMUS bleef wel onder verdenking staan, maar intusschen was zijn geest de reformatorische kerken binnengeslopen. Kleefden ZWINGLI en ten deele ook BULLINGER humanistische smetten aan, MELANCHTON is het geweest, die het humanisme in de reformatie heeft geïmporteerd. In plaats dat de reformatie met apologetische bezieling tegen het humanisme optrok, heeft zij in MELANCHTON daarmee verzoening gesloten. MELANCHTON, zoo wordt nog in onzen tijd op zijn creditzijde geboekt, „was de man in wiens innerlijk humanisme en reformatie elkander in evenwicht hielden.” ⁶⁶⁾ In waarheid beteekende dit evenwicht geen harmonie, maar een ontzaglijke tweespalt, die zijn kracht van het begin af brak. LUTHER en CALVIJN zagen slechts de eene zijde van zijn bestaan, waarin hij zich als een oprecht reformatorisch christen openbaarde en beiden hadden hem daarom hartelijk lief.

Op kerkelijk en theologisch terrein moest het humanistisch beginsel zich voorloopig op den achtergrond houden. Daarvoor was het reformatorisch leven te bruisend. Het van humanisme door-gloeide Socinianisme verzandde. Het Remonstrantisme, dat een meer gematigd humanisme aanhing, kon door de stentorstem van een BOGERMAN uit de Dordtsche Synodezaal worden verjaagd. Maar in kunst en in de wetenschap, buiten de theologie, gaf het humanisme ook in reformatorische kringen al dadelijk den toon aan. Dichters — ik herinner hier voor ons land alleen aan den Muiderkring — vertolkten het. Een geniaal man als COMENIUS, overtuigd aanhanger van het Calvinisme, weefde het door al zijn werken heen. ⁶⁷⁾ Evenzoo SCALIGER en HEMSTERHUIS. Het draagt er onder meer de schuld van, dat het de opkomst van een zelfstandige filosofie naar reformatorische beginselen heeft verhinderd. ⁶⁸⁾ En op den duur ondermijnde het ook kerk en theologie. De

geestelijke inzinking der reformatie op het eind der 17de eeuw moet mede op zijn rekening gesteld. Wat TROELTSCH den naam geeft van *Neuprotestantismus* duidt slechts aan de overwinning van het humanisme op de reformatie.⁶⁹⁾ Deze nieuwe beweging kenmerkte zich toch door de emancipatie van alle geestelijke autoriteit, zoowel van de Schrift als van de kerk.⁷⁰⁾ Zij proclameerde uit humanistische aandrif de autonomie van den mensch. In de periode der Aufklärung beleefde zij haar puberteitsjaren.⁷¹⁾ Maar haar eigenlijke profeet werd KANT. Héeft men KANT zoowel van Roomsche als van Protestantsche zijde zoeken te naasten en hem nu eens geheeten de wijsgeer van het Protestantisme,⁷²⁾ dan weder de wijsgeer van het Katholicisme,⁷³⁾ veelmeer verdient hij den naam van wijsgeer van het neo-humanisme. Hij toch heeft den mensch èn intellectueel (in zijn Kritik der reinen Vernunft) èn religieus (in zijn Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft) vrijverklaard van de autoriteit der goddelijke openbaring. En is KANT de wijsgeer, GOETHE is bij uitnemendheid de dichter van het neo-humanisme. Denkt slechts aan zijn :

Ein guter Mensch in seinem dunklen Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewusst.

En vooral zijn Hermann und Dorothea kan hier als voorbeeld dienen. Ook de wijsgeerige stelsels van FICHTE, FRIES, SCHELLING, HEGEL, spinnen aan deze neo-humanistische gedachte-draad voort. Totdat SCHOPENHAUER opstaat. Hij heeft geen vertrouwen in de goedheid van den mensch. Zijn onvoorwaardelijk pessimisme sluit zelfs de mogelijkheid der verbetering van individuen en maatschappelijke toestanden buiten.⁷⁴⁾

Daarmede kraakt hij voor zich en zijn volgelingen een der humanistische grondzuilen midden door. NIETZSCHE gaat nog verder. Stelt SCHOPENHAUER het medelijden zeer hoog, NIETZSCHE vervloekt het.⁷⁵⁾ Het humane zelfs gaat bij hem te loor. Het systematische egoïsme van STIRNER, de selectie-hypothese van DARWIN, de klasse-theorie der sociaal-demokratie, de kultuurvijandige praktijken van het kommunisme, de herleving van het macchiavellisme in de staatkunde, de ontbranding van den wereldoorlog, de tegenwerking in den kultureelen herbouw van Europa geven blijk van afgestompt plichts- en verantwoordelijkheidsgevoel

jegens de menschheid in haar geheel. Niet ten onrechte ziet TROELTSCH hierin een „Zerbrechung der europäischen Humanitäts-idee.” ⁷⁶⁾ Deze kon ook niet worden voorkomen. „Wat van den hoogen God afvalt, moet vallen.” Maar de vraag laat zich niet onderdrukken of de geschiedenis niet een ander verloop had genomen en deze crisis ons niet bespaard ware gebleven, indien de reformatie zich van haar apologetische roeping tegenover het humanisme had gekweten en dat beginsel van autonome mensche-lijkheid buiten haar wetenschappelijke veste had gehouden.

In de hoop hiermede de *noodzakelijkheid* van een apologetiek uit eigen beginsel voldoende te hebben bepleit, kom ik thans tot het *begrip* en de *taak* ervan. Waar wij hier voor nieuwbouw staan, beveelt het zich aan alle bouwstoffen, welke worden aangedragen, zorgvuldig te keuren. Beter dan met het geijkte uit de Schleiermacheriaansche eeuw eenvoudig vrede te nemen, dunkt het mij in dit geval een strengen herijk te vorderen. En dan voert de naam apologetiek, afgeleid van apologia, vanzelf tot het begrip verdediging terug. Ook het spraakgebruik verstond onder apologie nooit anders dan verdedigingsrede of verdedigingsgeschrift. ⁷⁷⁾ Waarom van deze grondgedachte, die enkel een antithese, een verweer tegen een aanval inhoudt, zou moeten worden afgeweken en de apologetiek geheel of gedeeltelijk een thetisch stempel zou moeten dragen en dienen tot verheldering van eigen inzicht, valt niet in te zien. De wetenschap telt vakken genoeg, waarin het thetische tot zijn recht kan komen: dogmatiek, metafysika, kennisleer, en nog vele andere. Gezonde wetenschappelijke zin gebiedt zich van zulk een willekeur te onthouden.

Natuurlijk moet er onderscheid gemaakt tusschen apologie en apologetiek. ⁷⁸⁾ De eerste is de voedingsbodem voor de laatste. Maar gelijk een plant nooit alle krachtsappen uit den grond inslurpt en assimileert, alzoo mag de apologetiek nooit opgevat als een samenlezing van apologieën. De apologie is even rijk gevarieerd als het leven. Ze kan wetenschappelijk, maar ook niet wetenschappelijk zijn. Ze kan beginselen, maar ook personen betreffen. Het terrein, waarop ze zich beweegt, mag niet tot het theologische of religieuze beperkt, maar de grenzen daarvan vallen slechts samen met die van het menselijke leven. Ze kan betrekking hebben op een juridisch, een biologisch, een psychologisch, een paedagogisch geschilpunt. Steeds dankt zij haar ontstaan aan

een aktueele kwestie, aan een bijzondere gelegenheid. Arbeidt zij met wetenschappelijke middelen, zoo werpt ze zich toch steeds op een bepaald onderdeel van eenige wetenschap. De apologetiek daarentegen is een zelfstandig vak van wetenschap. Zij heeft niet de aanleiding van de een of andere gelegenheid noodig, draagt alzoo geen occasioneel, maar een constant karakter. Ze richt zich niet tegen personen of op zichzelf staande beweringen, maar tegen beginselen. En wel tegen beginselen, die de kern van het leven, de verhouding van den mensch tot God raken. Vandaar dat zij zich een plaats ziet aangewezen in de wetenschap, die de bijzondere Godsopenbaring tot objekt heeft: de theologie.⁷⁹⁾

Apologie werd noodig, zoodra het ongeloof zich tegen het geloof verzette. Welbeschouwd dagteekent ze dan ook van den val, al zijn er kunstgrepen toe vereischt om met OROSIUS haar geschiedenis van dien tijd af te beschrijven.⁸⁰⁾ De Heilige Schrift is vol apologie. Niet alleen komt het woord apologia daarin herhaaldelijk voor (Hand. 22 : 1, 25 : 16, 2 Tim. 4 : 16, 1 Kor. 9 : 3, 2 Kor. 7 : 11, Filipp. 1 : 7, 17) en wordt het den geloovigen als plicht voorgehouden zich te verdedigen omtrent hun hoop tegenover ieder, die het van hen eischt, opdat zij, die hun christelijken wandel lasteren beschaamd mogen uitkomen (1 Petr. 3 : 15, 16), maar ook bevatten de profetieën van het Oude en de brieven van het Nieuwe Testament een overvloed van apologetische stof, heeft Mattheus zijn evangelie opgesteld met een apologetisch doel en zijn de strafrede van Christus tegen de Farizeeën, de Pinksterrede van PETRUS, de verantwoording van STEFANUS voor het Sanhedrin en van PAULUS voor het Joodsche volk en voor koning AGRIPPA zuivere apologieën. Het geloof dwingt, waar het wedersproken wordt, tot apologie. De geloovige wetenschap dwingt, zoodra zij in botsing komt met de ongeloovige tot apologetiek.

Maar wat heeft de apologetiek nu te verdedigen? Voorloopig antwoordde ik daarop: het geloof. Doch dat dient thans nader te worden gepreciseerd. Wanneer ik in de thans gangbare taal wilde spreken, zou ik als voorwerp moeten aanwijzen de geloovige wereldbeschouwing. Toch kan dit woord hier niet bevredigen. Want indien onze wereldbeschouwing werd aangevallen, het ware het ergste niet. Maar door verschillende stelsels wordt een aanslag gepleegd op onze Godsbeschouwing. Dit bovenal moet onze wetenschap tot apologetischen ijver aanzetten. Alleen

een pantheistisch getinte apologetiek, zooals die heden ten dage gewoonlijk gedreven wordt, begrijpt in de wereldbeschouwing ook de Godsbeschouwing in. Wij evenwel hebben hiertegen angstvallig op onze hoede te zijn. Zoowel onze Godsbeschouwing als onze wereldbeschouwing vinden wij vastgelegd in het dogma. Zelfs kan daar onze levensbeschouwing bij ingesloten, die mede wordt aangevochten. Immers er is niet alleen een dogma credendum, maar ook een dogma agendum.⁸¹⁾ En terwijl nu de wetenschappelijke apologie de verdediging van de afzonderlijke dogmata voor haar rekening heeft, blijft aan de apologetiek opgedragen de verdediging van de dogmata in hun samenhang, in hun kuintessens, in hun geheel, de verdediging van *het* dogma.

Hoe deze apologetiek zich heeft aan te dienen, kan nu niet twijfelachtig zijn. Op zichzelf zou de gedachte kunnen worden geopperd of niet met een eenvoudig „Christelijke” apologetiek kan worden volstaan. Zij moeit zich toch niet met afgeleide, maar met grondwaarheden en hebben alle christenen die niet met elkander gemeen? De werkelijkheid leert echter, dat die grondwaarheden zich in de verschillende christelijke kerken en richtingen op verschillende wijze openbaren. En die divergentie is niet iets bijkomstigs, maar is in de natuur van die kerken en richtingen gegrond. Het „christianus nomen, reformatus cognomen” klinkt verlokkelijk, maar strijdt tegen de geestelijke realiteit. Het komt er ongeveer mee overeen, als wanneer iemand zou betoogen: ik ben in de eerste plaats mensch en daarna man of vrouw. Als mensch zonder meer kan hij zich niet vertoonen. Hij is mensch en man tegelijk. Zijn denken en zijn willen, zijn gevoelen en zijn handelen wijzen dat uit. De androgyne of liever de asexueele mensch bestaat niet. En wanneer er ongelukkigen zijn, die hem eenigszins nabij komen, dan worden zij beschouwd als zoogenaamde vergissingen der natuur. Zij zijn niet de normalen, maar de abnormalen. En zoomin de man zijn man-zijn, evenmin kan ook de Gereformeerde theologie ter wille van de apologetiek haar Gereformeerd karakter voor een oogenblik afleggen. Het Gereformeerde is haar de noodzakelijke levensuiting van het christelijke geworden. Daarenboven, een eigenlijke Gereformeerde apologetiek als een christelijke te benoemen, zou van weinig tolerantie getuigen. De hoogleeraar PONT beklagde zich eenmaal over het misbruik van het woord „christelijk.” Naar aanleiding van een werk van Ge-

reformeerde zijde, dat als christelijk werd aangekondigd, schreef hij: „Eén opmerking zij mij echter geoorloofd. Men voere de antithese, die op politiek terrein al kwaad genoeg gedaan heeft, niet door. „Christelijk” is niet hetzelfde als „Gereformeerd.” Er zijn ook andere dan Gereformeerde stroomingen, die positief christelijk zijn.”⁸²⁾ Dit laatste moet grif worden toegegeven. Al laten wij de pretentie niet varen door de gunstige beschikking Gods het christelijke in zijn relatief zuiversten vorm te hebben gegrepen, onze beschouwing van de waarheid als *de* christelijke uit te geven zou niet door ruimhartigheid aantrekken, maar integendeel door exclusivisme afstooten.⁸³⁾ Het zou zich kwalijk verdragen met onze leer van de pluriformiteit der christelijke kerk. En mocht men werkelijk niet een Gereformeerde apologetiek onder een christelijke willen maskeeren, maar een interconfessioneele apologetiek scheppen, die slechts verdedigt, wat alle christenen met elkander gemeen hebben, dan zou zij de autoriteit van de Schrift, de autoriteit van de kerk, de waarde van het dogma, de praedestinatatie, de verdorvenheid van den mensch en zooveel andere geloofsstukken meer, die toch waarlijk niet onder de afgeleide waarheden mogen gerubriceerd, al aanstonds den aanvaller in handen moeten spelen, omdat daaromtrent tusschen de christenen geen overeenstemming bestaat en ook wel nooit zal verkregen worden. Daarbij komt nog dit: indien de apologetiek tot taak heeft de wetenschappelijke verdediging van het dogma, dan wordt daarmee voor ons gemeend het Gereformeerde dogma. Het dogma heeft vanzelf een confessioneele kleur. Daarom mag ook onze apologetiek niet anders dan Gereformeerd confessioneel wezen.⁸⁴⁾ Ook het karakter van onze Universiteit vraagt erom. Zij heeft zich gesteld op Gereformeerden grondslag en daarmee uitgesproken, dat zij een eigen Gods- en wereld- en levensbeschouwing bezit. Is het dan niet zaak, om, waar met name deze beschouwing in de oogen van velen geen genade kan vinden en aan de heftigste tegenkanting blootstaat, zich met alle wetenschappelijke middelen, welke haar ten dienste staan, daartegen te verweren?

Behoeft het nog nadrukkelijk te worden verzekerd, dat zulk een Gereformeerde apologetiek geenszins samenwerking met den apologetischen arbeid van andere richtingen uitsluit? Integendeel zal zij steeds naar uitbreiding van die samenwerking streven.

In den strijd tegen het atheïsme zal zij dankbaar aanvaarden de hulp zelfs van den Jood en den Mohammedaan, in den strijd tegen het intellectualisme en rationalisme de hulp van BERGSON en zijn school, in den strijd tegen het materialisme en het platte naturalisme de hulp van den moderne, in den strijd tegen monisme en vrijzinnige religie de hulp van den ethische, in den strijd tegen anti-dogmatisme en anti-confessionalisme, tegen het ongeloof van allerlei gading de hulp van den Roomsch-katholiek en den Lutheraan. Alleen zal zij daarbij waken tegen eklekticisme. Zij zal de wapenen uit anderer tuighuis zóó omsmeden dat zij passen in Gereformeerde hand. Het eigen beginsel moet ook deze wetenschap tot in alle onderdeelen beheerschen. Met de Gereformeerde *dogmatiek*, gelijk BAVINCK zijn meesterwerk betitelde, kan uit logisch oogpunt geen andere correspondeeren dan een Gereformeerde *apologetiek*.

Een Gereformeerde apologetiek verkeert — en dit mag niet weggecijferd — van te voren reeds in gunstiger konditie dan eenige andere. Inzooover de aanvallen gericht worden tegen de Christelijke en speciaal de Gereformeerde *vroomheid* kan deze, schoon haar vooral in dezen tijd, die niet tot de bloeitijden kan worden gerekend, ernstige gebreken aankleven, toch de vergelijking met die van andere kerken en richtingen wel doorstaan. Zij is niet de vroomheid van een groep, die zich van de wereld afzondert en in het klooster zich terugtrekt, niet de vroomheid van een kringetje in de kerk, maar de vroomheid, die zich midden in het volle leven uit, de vroomheid ook van den gemeenen man en de gewone vrouw. Inzooover de Christelijke *levenshouding* in het geding komt, behoeft de Gereformeerde levenshouding en moraliteit, aan welke duchtige en rechtmatige kritiek zij ook onderworpen kan worden, zich tegenover die van andere levensbeschouwingen niet te schamen. Voorzooover hiervan statistieken zijn op te maken, vallen die ook nu, in de periode van inzinking, niet te onzen nadeele uit. Inzooover het over de *geslotenheid* van een systeem gaat, de Gereformeerde theologie heeft van CALVIJNS dagen een systeem dat de jaloezie van anderen heeft opgewekt. Waar vindt het geloovig verstand zulk een bevrediging als juist in de Gereformeerde wetenschap? Maar om niet den schijn op mij te laden in den gewatteerden zetel der zelfvoldaanheid mij behaaglijk te willen uitstrekken, geef ik hier het oordeel van eenige niet-

geestverwanten. WERNLE, een man van moderne richting, geeselt hen, die meenen met CALVIJN klaar te zijn, nu hun op school verteld is, dat hij aan de verbranding van SERVET schuld heeft. Hij verheft hem als de schitterendste, scherpzinnigste theoloog uit zijn tijd en de grondlegger van de macht van het Protestantisme in verschillende landen. Hij is de ziel van de strijdende en zegevierende reformatorische beweging geworden.⁸⁵⁾ En van de Gereformeerden zegt de schrijver, terwijl hij hen tegenover de Lutherschen stelt, dat zij ons modern kunnen toeschijnen, omdat er van hen veel meer lijnen uitgaan naar de richtingen, die zich in den tegenwoordigen tijd omhoog trachten te werken.⁸⁶⁾ TROELTSCH, de vernuftige syncretist, die alle stelsels heeft doorkropen en uit elk iets heeft meegenomen om te stekken in eigen tuin, is nog enthoesiaster in zijn lof. Hij bazuint de voortreffelijkheid van het Calvinisme boven Katholicisme en Lutheranisme luide uit. Het Calvinisme moet volgens hem tegenwoordig als de eigenlijke centrale macht van het Protestantisme worden beschouwd.⁸⁷⁾ Het bezit het vermogen met zijn religieuze idee in politieke en oeconomische situaties door te dringen.⁸⁸⁾ Het heeft de eenige kerkinrichting, welke tegen de moderne democratische en kapitalistische ontwikkeling is opgewassen.⁸⁹⁾ Zonder zijn orthodoxie prijs te geven is het het tegendeel van het Luthersche konservatisme geworden.⁹⁰⁾ Heeft het Lutheranisme zijn theologie met de filosofie versmolten, het Calvinisme heeft zijn onfilosofische theologie gehandhaafd.⁹¹⁾ Het openbaart een heroïsme, dat voor de eer van God alles over heeft, waarvoor het lijden geen probleem is, maar in het lijden nog handelend en organiseerend optreedt.⁹²⁾ Het bevat een volheid van konsekwenties.⁹³⁾ Het biedt een grootsch streng gedachtenkomplex.⁹⁴⁾ Het vernieuwt het gansche christendom in leer en kerk, ethiek en dogma zuiver uit den bijbel. Hierop en op het actieve karakter van zijn religie, welke wortelt in de uitverkiezing, berust een reformatorisch radikalisme, grooter dan dat van het Lutheranisme.⁹⁵⁾ Bovenal heeft het zich tegen de eenzijdigheid van het intellektualisme weten te vrijwaren. Niettegenstaande het over een sterke logika beschikt en in intellektualiteit het Lutheranisme ver overtreft, is zijn leer geen doel, maar middel, moet zij zich omzetten in praktijk, ontvangt zij haar eigenlijke waarde in het christelijk handelen.⁹⁶⁾ Waar dan van zulk een

zijde het Gereformeerde leven zoo hoog wordt gewaardeerd, daar hebben wij onze bevoorrechting ons meer bewust te worden. Wij behoeven niet bevreesd te zijn, dat het Gereformeerde dogma geen boodschap meer heeft voor onzen tijd, dat onze apologetiek met lamheid zal zijn geslagen. Als eenige apologetiek invloed kan oefenen op het moderne geestesleven, dan is het wel de Gereformeerde. Slecht zij van den God onzer vaders gebeden, dat Hij ons onze Simonslokken meer doe aangroeien.

Een zeer belangrijke kwestie, welke thans aan de orde dient gesteld, is deze: waartegen moet de Gereformeerde apologetiek zich richten? Het voor de hand liggende bescheid luidt: tegen allen, die het Gereformeerde dogma aanvallen. Of nauwkeuriger nog: tegen alle dogmatische stelsels en wereldbeschouwingen, welke het Gereformeerde dogma wederspreken. Niet op elken aanval mag de apologetiek reageeren. Als behoorende tot de systematische vakken, heeft zij alleen met systemen te doen. Maar dan zoowel met theologische als met filosofische systemen. Zoowel met konfessies van zich tegenover ons stellende kerken, als met de haeresie en de in stelsel gebrachte geestelijke stroomingen onzer dagen.⁹⁷⁾ Natuurlijk moet hierbij zin voor perspektief ons leiden. Tegen wereldbeschouwingen, welke schier op alle punten diametraal tegenover ons staan moet scherper houding worden aangenomen, dan tegenover de dogmatische stelsels, die veel punten van aanraking met ons hebben. Er behoort door ons tusschen de vijanden verschil te worden gemaakt. Aan de neiging om hen, die het dichtst bij ons staan het felst te bestrijden mag onder geen voorwaarde worden toegegeven. En ook deze bestrijding moet weer stelselmatig geschieden. Gelijk men in den oorlog het bij het defensief niet op momenteele invallen laat aankomen, maar daarvoor evenals voor het offensief vaste regelen ontwerpt en een doordacht plan opstelt, zoo ook in dit geestelijk defensief. Nog te weinig werd dit toegepast. Maar ook ten deze is verbetering eisch. In de apologetiek moet beginsel geplaatst worden tegenover beginsel, stelsel tegenover stelsel.

Het ligt in den aard der zaak, dat de apologetiek bij uitstek een „Gegenwartswissenschaft” is. Iedere wetenschap is dat tot op zekere hoogte. Wie thans zou aankomen met een dogmatiek, een kerk-geschiedenis, een filosofie, een psychologie, een staatsleer, een oeconomie van vóór een eeuw, zou bewijzen voor zijn taak niet

berekend te zijn. Maar van geen enkele wetenschap geldt dat zóózeer als van de apologetiek. Wanneer zij zich uitvoerig verweerde tegen Manicheïsme, Nestorianisme, Socinianisme, zou zij veel kostelijke kracht verspillen. Zal zij inderdaad het leven dienen — en dat is toch het naaste doel van alle wetenschap — dan moet zij zich wapenen tegen de aanslagen, welke op den *huidigen* dag tegen het Gereformeerde dogma worden gepleegd. Het blijvende element mag wel niet uit haar worden weggenomen. Want er bestaat genealogisch verband tusschen oude en nieuwe dwalingen. En dat verband heeft zij op te sporen en aan te wijzen. Zij kan winst doen met de vroegere bestrijding der vijandige stelsels. Doch het wisselende element zal het van het blijvende winnen. Zij moet zich even vlug verplaatsen als de aanval. Zij heeft de tegenstanders te nemen, gelijk zij zich thans aan haar voordoen. Anders schiet zij haar wit voorbij.

Tevens is hiermee de verhouding tusschen dogmatiek en apologetiek bepaald. Neemt men de apologetiek als een thetische wetenschap, à la SCHLEIERMACHER, dan zit men met het onderscheid tusschen beide verlegen. Dan moet men de apologetiek als algemeene dogmatiek of dogmatische prolegomena in de dogmatiek incorporeeren, waardoor ze haar zelfstandigheid inboet.⁹⁸⁾ Of men moet haar als Prinzipienlehre, Fundamentaltheologie of filosofische dogmatiek aan de eigenlijke dogmatiek laten voorafgaan, waardoor deze weer haar zelfstandigheid verliest en de theologie afhankelijk gemaakt wordt van de wijsbegeerte, of ten diepste God van den mensch.⁹⁹⁾ Eerbiedigt men echter de apologetiek in haar natuur als antithetische wetenschap, zoo verdedigt zij wat de dogmatiek heeft uiteengezet en vindt zij derhalve na de dogmatiek haar encyclopaedische plaats.¹⁰⁰⁾

Ingewikkelder schijnt het vraagstuk van de verhouding tusschen apologetiek en *filosofie*. De apologetiek heeft, hoewel niet uitsluitend, dan toch voor een voornaam deel tegen filosofische stelsels kamp te voeren. En nu bestaat hierin de groote moeilijkheid: zal zij het pleit tot beslechting trachten te brengen op filosofisch of op theologisch terrein. In het eerste geval zal zij de beginselen van het Gereformeerde dogma in het filosofisch moeten vertalen, in het tweede de beginselen der filosofische systemen in het theologisch. Inderdaad werd dan ook wel de apologetiek opgedragen om wat door het dogma in kerkelijken,

belijddenden, meest soteriologischen vorm wordt geboden eerst om te zetten in metafysischen vorm, in een beginselenleer om te gieten. Maar dreigt zoo weer niet gevaar de apologetiek en in haar de theologie cijnbaar te maken aan de filosofie? Want noodzakelijkerwijze wordt dan ook het verdere debat in den wijsgeerigen toon gehouden. Het is al filosofie wat de klok slaat. Wat komt er zóó van het theologisch karakter der apologetiek terecht? De tweede weg verdient daarom naar mijn gevoelen de voorkeur.¹⁰¹⁾ De apologetiek late de beginselenleer aan de dogmatiek over en bepale zich strikt tot verdediging. Zij doe steeds gevoelen het religieus, het theologisch belang, dat met de grondgedachten der wijsgeerige stelsels gemoeid is. Zij brenge het defensief over naar eigen grond, waarop zij zoo volkomen vertrouwd is en waar zij elk pad en elke greppel kent. Zoo kan ook alleen haar eenheid bewaard. Want als zij in het krijt treedt tegen de haeresie, is ook haar operatie-veld de theologie. Een verdediging naar twee fronten zou den last van den strijd onnoodig verzwaren. Natuurlijk onderstelt zij diepe wijsgeerige kennis, met name een volkomen op de hoogte zijn met metafysika en kennisleer. Daarbij komt nog dit. Geen enkele tak van wetenschap mag zich onthouden van apologie. De Gereformeerde wetenschap wordt over heel de linie bestookt. Exegese, biologie, psychologie, ja alle andere vakken, hebben van zich af te slaan. Met die verschillende apologieën kan de apologetiek haar voordeel doen. Zij heeft bij elke wetenschap stellingen te borgen. Omgekeerd kan zij ook elke andere principieel sterken. Zoo ontstaat er een coöperatie, die niet zal nalaten naar buiten macht te ontwikkelen.

Ook over de *methode* der apologetiek moet gehandeld. Zoowel de methode van het redebewijs als van den ervaringsgrond — we gingen dit reeds aan de hand van de historie na — zijn aftandsch geworden. Beide bleken onmachtig om de apologetiek vooruit te brengen. Die van het *redewijs* heeft in onze dagen zeker geen kans weer in het zadel te stijgen. Meer dan ooit is men van de beteekenis van het dusgenaamde „irrationale” doordrongen. Van het moderne irrationalisme is volgens CHESTERTON CARLYLE de stichter.¹⁰²⁾ SCHOPENHAUER, EDUARD VON HARTMANN, HÖFFDING, EUCKEN, BERGSON e. a. leeraarden het, ieder op eigen wijze. Maar vooral RUDOLF OTTO werd er in zijn bekend boek „Das Heilige” de welsprekende tolk van. Hij rekent met het „rationale” niet af.

Het beïnvloedt zelfs zijn gedachtegang in niet geringe mate. Maar toch is voor hem het „irrationale” het diepst innerlijke, het heilige dat in alle religies leeft. Hij vindt het uitnemend, wanneer men aan God verschillende eigenschappen, praedicaten, toekent. Door die praedicaten, welke klare en duidelijke begrippen inhouden, is alleen „geloof” bestaanbaar in tegenstelling met een louter „gevoel.” Toch waarschuwt hij ertegen, als zouden wij in deze praedicaten het wezen Gods kunnen uitputten. Met gloed van overtuiging komt hij op voor het goed recht van het „irrationale.” En hij geeft te verstaan, dat in onze Godsidee het irrationale het rationale moet overtreffen.¹⁰⁸⁾ Wij zouden dit anders uitdrukken. Reeds tegen den term irrationeel rijst bij ons bezwaar. Deze kan zoowel aanduiden wat buiten het bereik van de rede ligt als wat met de rede strijdt. Doorgaans wordt het zelfs in den laatsten zin het meest gebruikt. Dat strookt echter niet met de bedoeling van OTTO. Maar daarom ligt hier het misverstand voor de deur. De grondgedachte heeft evenwel onze volle sympathie. Zij is gepropageerd door de Gereformeerde theologie van haar geboorte aan. Nooit hebben onze godgeleerden gemeend in hun belijdenis een zuivere omschrijving van het Wezen Gods te geven. Zij hielden eraan vast, dat God wel de kenbare, maar tevens de onbegrijpelijke is. En dat niet alleen. Doch de Gereformeerde theologie ruimde een breede plaats in voor het mysterie, het mysterie van het zijn, van het leven, van de liefde, van het geloof, van de zonde, van de praedestinatie. En hiermee is de rij der mysterien nog lang niet afgesloten. Zij verhief er haar stem tegen, dat men op het gebied van het mysterie curieuselijk zou onderzoeken. In het mysterie dringt de rede niet door. Het onttrekt zich aan alle bewijs. Het wil alleen geloofd worden. Het wil, dat God ook als de Schepper der mysterien zal aanbeden worden.

Ten opzichte van de Christelijke religie worde vierderlei moment onderscheiden: het *Goddelijke rationeele*, het *mensche-lijk rationeele*, het *irrationeele* en het *suprarationeele*. Eerst het *Goddelijk rationeele*. In God wordt geen tegenstelling gevonden van ratio en voluntas, van rede en wil. De Vader genereert den Logos en heeft door dien Logos alle dingen gemaakt. Maar nu gunt Hij ook den mensch in den logischen samenhang der dingen eenig inzicht door Zijn algemeene, evenals

in den logischen samenhang van het verlossingswerk door Zijn bijzondere openbaring. Dat nu vormt het *menscheijk-rationeele*. Het inzicht in dien logischen samenhang blijft echter altijd beperkt. De geloovige moet er in leeren rusten, dat er verborgen dingen zijn, welke de Heere Zichzelf voorbehoudt. Hij stuit allerwege op antinomieën, op wetten, oordeelen, gevolgtrekkingen, welke met elkander in strijd schijnen. Hij kan voor zijn rede niet rijmen de soevereiniteit Gods en de menscheijke verantwoordelijkheid, de goedheid Gods en den zondeval, de verkiezing en het verbond Gods. Dan heeft hij het te kwaad met het *irrationeele*, in den zin van: indruischend tegen zijn rede. En zoolang hij aan die rede den scepter laat over zijn geloofsleven, zal dit irrationeele hem bezwaren. Maar zoodra zijn ziel zich aan die oppermacht der rede ontworstelt, zoodra hij zich bewust wordt, dat zijn kennen en profeteeren ten deele is, verandert dat irrationeele voor hem in het *suprarationeele* en hij erkent, dat het zijn begripsvermogen ver te boven gaat. En hoe dieper hij leeft, des te meer breidt het veld van het suprarationeele zich uit. ¹⁰⁴⁾ Hoe meer zijn inzicht in het Woord wordt verhelderd en het rationeele in hem groeit, des te meer ontdekt hij wat suprarationeel is en het welt hem uit het onderst van zijn innerlijk: o diepte des rijkdoms, beide der wijsheid en der kennis Gods! hoe ondoorzoekelijk zijn Zijn oordeelen en onnaspeurlijk Zijn wegen!

Maar waar dan het suprarationeele zulk een machtige faktor uitmaakt in het menscheijk en bijzonder in het geestelijk leven, wat zal men daar met het redebewijs uitrichten? Er bestaat een nauw verband tusschen gelooven en weten. Het geloof is de grond van het weten en zelf ook weten. Maar het mag niet onderworpen worden aan de wetten van dat uiterst begrensde deel van het weten, dat zich door het redebewijs kan vindiceeren. De apologetiek van vroeger en ook de Roomsche apologetiek van nu begingen en begaan bovendien de fout de religie te willen rechtvaardigen voor het natuurlijk verstand. Kan het verwonderen, dat dit steeds een ijdel pogen blijkt? Hoe kan er tusschen de onwedergeboren rede en het diepst der Christelijke religie ooit eenige affiniteit bestaan, die het verstaan mogelijk maakt? De apologetiek van het redebewijs heeft immer genegeerd het Paulinische woord, dat de psychische,

de ongeestelijke mensch niet begrijpt de dingen van Gods Geest.

Tegen de apologetiek van den ervaringsgrond zette ik mijn bezwaren reeds uit een. Zij kan zich slechts uitspreken in waardeeringsoordeelen. Zij kan trachten ze in ruimen kring tot geldigheid te brengen. Maar zelfs algemeene geldigheid mag — en dit is de kink in den Rickertschen gedachtekabel ¹⁰⁵⁾ — mag nooit, ook praktisch niet, op één lijn gesteld met objectiviteit. En eer de apologetiek de algemeene geldigheid heeft verworven, hebben de vogels den religieusen inhoud uit haar korven reeds lang weggepikt. Hoe ook bezien — zulk een apologetiek begint met het subjektieve en eindigt ermee.

Maar welke methode moet dan gevolgd? Men zou haar kortweg kunnen bestempelen als de *defensieve* methode. De apologetiek heeft niet te bewijzen of te „begründen”, maar heeft bewijzen te ontzenuwen en misbouwde grondslagen uit te graven. De apologetiek liet het maar al te geduldig toe, dat de rollen werden omgekeerd en de bewijslast op haar werd geschoven. Maar het bewijs te leveren staat niet aan haar, doch aan de haar contradictoire stelsels. En dan zijn wij het met ERNST eens: „rationalen Einwänden soll sie rational entgegentreten.” ¹⁰⁶⁾ Wij behoeven niet bevreesd te zijn, dat rationeele bewijzen iets tegen ons kunnen uitrichten. Want het tegendeel van wat voor ons suprarationeel is, kan men van de overzijde nooit rationeel maken. Bewijzen, dat God niet bestaat, dat Christus niet heeft geleefd, dat er nooit een oordeelsdag zal aanbreken, zijn niet uit te zinnen. Alle bewijs tegen het geloof ingebracht, kan als schijnbewijs worden ontmaskerd. Hoe groot het niet-rationeele element in het Gereformeerde dogma ook zij, het rationeele erin is toch altijd nog grooter dan het rationeele in het ongeloof. In redelijkheid wint de Gereformeerde wetenschap het ten slotte van elk ander stelsel. ¹⁰⁷⁾

Men bestrijdt behalve het rationeele, ook het ethische, het aesthetische, het harmonische en het welsluitende, het „einheitliche” in onze Gods- en wereld- en levensbeschouwing. Maar ook hier heeft de apologetiek den strijd niet te schromen. Ook hier behoort weer dezelfde methode te worden toegepast. Men bewijze het, dat ons geloof daarin bij zijn beschouwing ten achter staat. En wij houden ons tot de verdediging gereed.

Het „contra principia negantem non est disputandum” mag

daarbij door de apologetiek nooit weer worden verwaarloosd. Zij herleide alle beweringen tot beginselen. En volharde in den eisch, dat eerst het tegenovergestelde beginsel zal worden waargemaakt, wijl anders voortzetting van den strijd nutteloos zou zijn.

Eindelijk mogen ook de *gevaren* der apologetiek niet worden verzwegen. Het grootste gevaar dreigt in de overschatting dezer wetenschap. Het schijnt bijna een van haar eigenschappen te zijn, dat zij, zoodra zij in eere komt, zich een zeker geestelijk imperialisme aanmatigt. Niet zonder reden klaagt dan ook STEPHAN, dat zij in den jongsten tijd de dogmatiek overvleugelt.¹⁰⁹⁾ Zij tracht soms heel de dogmatiek te verorberen, maar wordt als de magere koeien uit Farao's droom er niet welvarende op, doch teekent zich vanwege haar magerheid in steeds zwaarder zwart af. Zij heeft, ook toen ze nog niet tot zelfstandige wetenschap was uitgroeid, de theologie meermalen in het moeras geholpen. En toch, in respekt voor de dogmatiek ligt haar levensbehoud. Wanneer de dogmatiek in verval raakt, kan zij zich niet staande houden. Dit veroorzaakte de zwakheid van de oud-christelijke apologeten, dat zij geen dogmatiek achter zich hadden. Langen tijd heeft men die mannen voorgesteld als oorspronkelijke geesten, die even scherpzinnig als bezielde het christelijk geloof tegen Judaïsme en paganisme verdedigden. Maar de onderzoekingen van GEFFCKEN¹⁰⁹⁾ en WENDLAND¹¹⁰⁾ hebben hun nimbus totaal verduisterd. Zij bleken herhaaldelijk plagiaat te hebben gepleegd bij de Joodsche apologetiek en de kritiek, welke de heidensche wijsbegeerte zelf oefende op de volksreligies. En in ORIGENES, welk een geniaal denker hij ook was, ging zij aan filosofie te gronde. Droever beeld vertoont de apologetiek in den nieuweren tijd. Haar ontbrak het niet aan dogmatiek, doch zij versmaadde die en groef daarmee haar eigen graf. Het heeft geen zin tot verdediging over te gaan, als men niet weet, wat men bezit. En wat wij bezitten wordt door de dogmatiek uitgestald. KUYPER typeerde de apologetiek, waarmee hij kennis had gemaakt zoo uist in de woorden: „Bij die eindelooze apologetiek en die altoos defensieve houding, was het steeds de aanvaller, die den gang van de worsteling beheerschte.” Van heeler harte moet zijn zienswijze gedeeld: „In een harden oorlog, zoo leerden steeds de beste veldheeren, zijt gij verloren, zoo ge u tot verdediging bepaalt. Alleen van den aanvalsoorlog gaat kracht uit.”¹¹¹⁾ En

wanneer ik hier dan ook pleit voor de beoefening der Gereformeerde Apologetiek, zoo zit bij mij allermint de bedoeling voor de apologetiek tot hoofdvak in de dogmatische theologie te verheffen. Neen, aan de dogmatiek komt de eerste en voor- naamste plaats toe. Daarin behoort het zwaartepunt te blijven liggen. Die heeft recht op onze beste krachten. Die moet ons den weg wijzen. Die moet gedurig een nieuw offensief openen. Want thetisch werkzaam zijn, houdt tegelijk ook aanvallen in. Ontwikkeling van de leer der waarheid kan niet verkregen dan door terreinverovering op de leugen. In de generaalstent van de dogmatiek wordt het veldplan ontworpen. Daar ontvangt ook de apologetiek haar opdracht. En in plaats van ooit de leiding op zich te nemen, heeft zij haar gewichtige, maar toch immer ondergeschikte taak in alle bescheidenheid te volbrengen. De apologetiek heeft zelf het hoogste belang bij een sterk uit- groeiende dogmatiek. Daarom moet er ook uit alle macht tegen gewaakt, dat de Gereformeerde dogmatiek thans een scholastieke periode zou intreden. Christus als den Koning ook in het rijk der wetenschap dankend voor wat Hij in KUYPER en BAVINCK ons schonk, hebben wij ook van Hem te smeeken, dat het dogmatische proces moge voortduren. Scholastiek luidt altijd stilstand in. Zij wil aan het verkregene niets toevoegen, dat is voor haar iets compleets, maar zij wil het alleen dialektisch ver- werken en kommentarieren. Geen *uitbreiding* van den geloofs- inhoud is haar leus, doch slechts *uitlegging*. En ofschoon de schatten, welke KUYPER en BAVINCK ons nalieten door ons nog niet voldoende worden overzien en het daarom plicht is die meer nog dan nu te doen schitteren, zou het toch onverant- woordelijk zijn, wanneer wij ons daarmee tevreden stelden. Voor het minst mag verwacht, dat wij er althans naar *streven* nieuwe bronnen aan te boren. Of dit gelukken zal, zij in de hand ge- geven van Hem, die Zijn Geest uitstortte om Zijn gemeente en ook de wetenschap, die in Zijn naam beoefend wordt, in alle waarheid te leiden. Ook heeft de dogmatiek te zorgen, dat de apologetiek een hooggestemden toon kan doen hooren. Want wat in de dogmatiek omgaat, werkt in de apologetiek na. Wanneer de dogmatiek teekenen van matheid vertoont, zal de apologetiek noodwendig een slappen indruk vestigen. Maar klopt in de dog- matiek de polsslag van het geloofsleven, dan zal die ook tot in

de apologetiek doortrillen. Daarom moet in de dogmatiek spreken niet alleen ons hoofd, maar ook ons hart. Dogmatiek en mystiek vormen geen tegenstelling, want de mystiek is geen wetenschap, maar zielspraktijk. Ze moet alle geloovige wetenschap doortrekken, vooral de theologie en nog meer in het bijzonder de dogmatiek. De dogmatiek blijft altijd een worstelende wetenschap. Zij heeft te worstelen met ketterij en dwaling, maar ook met woord en gedachte om eindige uitdrukking te vinden voor de oneindige waarheid Gods. Voor KARL HEIM wordt de dogmatiek beheerscht door den oneindigen nood van het schepsel.¹¹²⁾ En hoewel wij hem hierin niet volgen, zoo moet er ook volgens ons telkens uit deze wetenschap een noodkreet opstijgen tot Hem, die het Licht is, dat verlicht eens iegelijk mensch, komende in de wereld. Onze dogmatische arbeid moet aangevangen en herhaaldelijk onderbroken worden door een ootmoedig: de profundis.

Een tweede gevaar voor de apologetiek bestaat hierin, dat men haar zoo gaarne denatureert tot *heuristiek* of *problematiek*. Men wenscht daardoor de aanvallers van het dogma tegemoet te komen. Men schept eerst alles om in problemen en noodigt dan den tegenstander uit gezamenlijk naar een oplossing te zoeken. Soms gebruikt men dit als een krijgslist. Het problematieke is dan niet reeel, maar voorgewend. De twijfel is slechts methodisch. Doch ook dan mag de twijfel niet als onschuldig aangemerkt. Want de geschiedenis heeft het bewezen, hoe de methodische twijfel van DESCARTES omsloeg in den wezenlijken van HUME. Twijfel en problemen zijn nu eenmaal geen speelgoed. Soms ook wilde men de oppositie opzettelijk verzwakken, door *echte* problemen als pioniers te gebruiken. Natuurlijk werd daardoor de aanvalskracht gebroken of bleef zelfs onaangewend. Want welke vijand richt een volle lading op een omheining, welke op vallen staat? In het problematieke werd men het spoedig eens en over wat vaststond werd niet gesproken. Zulke Pyrrhus-overwinningen zijn door de apologetiek in menigte behaald. Maar ge gevoelt, dat kan en mag onze houding niet zijn. Ze verraadt lafheid en geen moed. Wij hebben niet te verdedigen, wat we niet of althans niet zeker weten, maar wat wij wel weten. Wij hebben ontegenzeggelijk problemen zonder tal. En hoemeer onze wetenschap zich ontwikkelt, des te meer problemen zal ze ontdekken. Dat behoort nu eenmaal tot wat onze vaders noemden de *theologia viatoris*,

de Godskennis van den reiziger. Maar dat neemt niet weg, dat wij ook veel wèl weten, niet multa maar multum, niet kwantitatief, maar kwalitatief. Daarvan getuigt het dogma, dat gegrond is op Gods Woord. En dat mogen we ons niet laten ontrooven. Van de dogmatiek schreef BAVINCK eens: „Zij moet weer een normatieve wetenschap worden, kloekmoedig het autoriteitsprincipe huldigen en spreken in den absoluten toon.”¹¹³⁾ Van nog meer kracht is het laatste bij de apologetiek. Want de dogmatiek kan niet volstaan met het dogma te exegetiseeren. Ze heeft ook nieuwe dogma-vorming voor te bereiden. Zij moet soms schoorvoetend wandelen om niet op zijpaden af te dwalen. Zij moet inderdaad ook problemen aanvatten. Doch de apologetiek heeft, wat door dogma en dogmatiek als ontwifelbaar werd beleden en daarna werd aangevochten, ook als zoodanig te maintineeren. Binnen haar gebied valt slechts het niet-problematieke. Zij heeft erbij te volharden: wij weten in Wien en wat wij geloofd hebben.

Een derde gevaar eindelijk is hierin gelegen, dat men zoo dikwijls de apologetiek vervormen wil tot *synthetiek*. Maakte SCHLEIERMACHER van haar een thetische, geldt zij ons als een antithetische wetenschap, velen leggen haar den last op een synthese te zoeken, welke als accoord van gemeenschap tusschen hen, die elkaar bestrijden, kan dienen. Maar hoewel wij de waarheidselementen in de verschillende stelsels en richtingen nooit mogen wegwerken, doch die als aanknoopingspunten hebben te waardeeren, zoo laten de dogma's der verschillende kerken geen versmelting toe — de vele mislukte Unionsbestrebungen bevestigen dit — en nog veel minder kan harmonie worden getroffen tusschen geloof en ongeloof. De toekomst van het reformatorische Christendom, wij zeggen het ELERT na, ligt niet in de synthese, maar in de Distanzierung der Umwelt.¹¹⁴⁾

Worden deze gevaren gemeden, dan belooft de Gereformeerde apologetiek rijke vrucht. Zij stelt zich niet ten hoofddoel proseylyten te maken — hoewel haar dat niet onverschillig is, — ook niet om de geloovigen zelf in hun geloof te bevestigen — of-schoon men de kracht, die er tot den twijfelende kan uitgaan, als hij merkt dat het geloof niet om een antwoord verlegen is, niet mag onderschatten, — maar om met wetenschappelijke middelen te pareeren elke stelselmatige poging, welke de waarheid Gods wil verkrachten, om heilig verzet te bieden tegen de

aanranding van de Majesteit des Drieeenigen. En de uitkomst van dien strijd is niet onzeker. Zoo wij ons met onze gansche persoonlijkheid daarin werpen, zijn wij meer dan overwinnaars door Christus, die ons heeft liefgehad.

Hoogeerzame Heeren Directeuren onzer Vereeniging! Indien het woord van den dichter waarheid bevat:

Die Stätte, die ein guter Mensch betrat
Ist eingeweiht,

hoe moet ik dan oordeelen over den kathedr, waarvoor gij mij hebt verkoren? Sedert het bestaan onzer Vrije Universiteit door KUYPER en BAVINCK bezet, heeft hij iets mysterieus verkregen, dat door wijding schier te zwak wordt vertolkt. KUYPER! Hij was meer dan ein guter Mensch in de gangbare beteekenis. Hij was genie en geloofsheld tevens. Dat bleek uit al zijn werkzaamheden, op welk terrein die ook werden verricht. Dat bleek niet het minst uit de stichting onzer Alma Mater en de wijze, waarop hij haar als hoogleeraar heeft gediend. Nog zie ik hem met afgemeten pas naar den kathedr voortschrijden, in zijn kleine doch massale postuur verradend ingetoomde kracht. Getuigt WERNLE van CALVIJN: „zusammengedrängter, gebändigter Enthusiasmus, das ist sein Wesen," ¹¹⁵⁾ meer dan CALVIJN toonde KUYPER dat in zijn gestalte. En iets van dat enthoesiasme wist hij ook in ons, zijn studenten, over te gieten. Wij vereerden hem binnen, en misschien ook weleens buiten de grenzen van het geoorloofde. Kritiek, waaraan jonge akademieburgers gewoonlijk zoo gaarne hun hart ophalen, werd tegenover hem zoo goed als niet vernomen. Veeleischend als hij kon zijn, onderwierpen wij voor het meerendeel ons geduldig daaraan, terwijl voorzeker velen in later jaren het hebben gevoeld, hoe goed het was, dat zij zijn juk in hun akademische jeugd hebben gedragen. En dat niet alleen. Maar hij heeft op den geest van een ieder, die aan zijn voeten heeft gezeten en die niet al te zeer den zin voor systeem miste, een stempeldruk ingeperst, welke, zoolang hij leeft, niet zal uitslijten. Meer nog. Hij heeft, terwijl het met de Gereformeerde wetenschap en met name met de Gereformeerde theologie over heel de wereld gedaan

scheen te zijn, het Gereformeerde dogma in eere hersteld, tot een macht gemaakt in het leven en de Gereformeerde dogmatiek tot wondere herleving gebracht. Zijn naam zal de eeuwen door ook door den meest partijdigen geschiedschrijver, die Calvinisme of Gereformeerde theologie tot voorwerp van zijn studie maakt, na CALVIJN en VOETIUS moeten vermeld. Vervulde de vraag veler hart, wie KUYPER, nadat het staatsleven hem geheel opeischte, aan onze Universiteit zou vervangen, God beschikte haar een BAVINCK. Als dogmaticus was zijn reputatie reeds gevestigd. Volgens eigen bekentenis geesteszoon van KUYPER, bewees hij daarin zijn grootheid, dat hij, hoewel één met hem in beginsel, zich een eigen plaats wist te veroveren in de jongste historie der Gereformeerde dogmatiek. Ook hem zie ik op den kathedertoespraak en met wazigen blik, die van zijn onmiddellijke omgeving weinig opnam, zoeken naar wijde horisonten, staren in verre perspectieven. Het standaardwerk over Gereformeerde dogmatiek, dat hij ons en ons nageslacht vermaakte, is het handboek geworden ook voor velen, die hun sympathie aan onze Universiteit en haar beginselen meenen te moeten onthouden. Een veelzijdig man als BAVINCK kan door de komende Gereformeerde geslachten nooit vergeten worden. Zulke mannen te mogen opvolgen, het is een zeldzame eere en ik dank U, dat Gij mij die hebt willen toekennen, maar de verplichtingen, welke zij mij oplegt, kan ik voor mijn gevoel onmogelijk nakomen. Ik vertrouw echter, dat Gij mij niet zult meten met hun maatstaf en ik van mijn zijde leg hier de plechtige gelofte af onze Universiteit te dienen met volle toewijding. In het Schriftwoord, tevens randwoord van het universiteitszegel, zoek ik mijn kracht: *auxilium nostrum in nomine Domini*.

Hoogachtbare Heeren Curatoren onzer Hoogeschool! Welk een moed was er toe vereischt om in de vacature-BAVINCK mij aan Heeren Directeuren ter benoeming voor te dragen. Dat Gij mij eenigszins geschikt hebt geacht, het stemt mij tot ongemeene dankbaarheid. De Heere helpe mij het in mij gestelde vertrouwen mij niet al te onwaardig te maken. En hoezeer ik mij ook mijn minderheid ten opzichte van mijn Voorgangers bewust ben, hierin behoef ik misschien voor hen niet onder te doen: in liefde tot de Gereformeerde wetenschap en inzonderheid tot de vakken, welke ik straks te onderwijzen heb.

Hooggeleerde Heeren Hoogleraren! Bij monde van den vorigen

rektor, professor ANEMA, riept Gij mij bij den aanvang van het cursusjaar reeds een hartelijk welkom toe. Moeilijk kan ik zeggen, hoe erkentelijk ik U daarvoor ben. Er zijn er onder U, wier discipel ik ben, er zijn er ook, die eens mijn studiegenooten waren, maar hoe ook voor mij van elkander onderscheiden, allen hebt gij den roem onzer Universiteit hoog gehouden. Ik sta tegenover U met het schuchtere gevoel van den nieuwelings. Maar ik houd er mij van overtuigd, dat Gij mij in mijn onhandigheden, den beginner eigen, zult dragen. Ik reken op Uw welwillendheid, wanneer ik voor het vak, dat mij tot onderwerp dezer rede diende, stellingen kan leenen. Ik beveel mij in Uw vriendschap aan.

WelEerwaarde en Zeergeleerde Heeren Deputaten van de Generale Synode der Gereformeerde kerken! Voor Uw placet, aan mijn benoeming verleend, betuig ik U mijn warme erkentelijkheid. Gaarne stel ik mij onder uw toezicht. Van harte met onze Gereformeerde belijdenis één evenals gij, is alle konflikt van te voren reeds uitgesloten. Ook zult gij het mij niet euvel duiden, dat ik mijn hoogleeraarsambt niet zóó opvat, als zou ik slechts de dogmatiek van mijn voorgangers hebben te reproduceeren. Het dichterlijk gezegde van HAMERLING heeft zonder twijfel ook Uw instemming: Wer höchstes sucht, geht immer eigne Bahn.

Weledele Heeren Studenten! Wat het hoogleeraarsambt voor mij aantrekkelijk maakt is niet alleen het zich onverdeeld kunnen geven aan de wetenschap, maar ook het persoonlijk contact met hen, die later als leidlieden van het volksdeel, dat uit de Gereformeerde beginselen leeft, zullen optreden. De bede van den Spreukendichter: „geef mij uw hart” is beter in zijn diepere, dan in zijn naaste strekking bekend. In de eerste plaats bedoelde daarmede de meester van zijn discipel vertrouwen te begeeren. En dat verzoek maak ik tot het mijne: schenk mij uw vertrouwen. Al ligt mijn studententijd verscheiden jaren achter mij, toch bleven de herinneringen daaraan voor mij versch. Levendig blijft mij b.v. bij de korte periode van ernstigen twijfel, waarin ik heb verkeerd, en waaruit Christus mij door Zijn Geest genadig heeft gered. Het problematisme was toen nog niet in de mode. Het was geen imitatie bij mij. Maar bittere werkelijkheid. Ik heb er niemand over gesproken. Toch heeft dit mij later berouwd. En ik zou u willen vragen: roep in dergelijke of andere omstandigheden den raad uwer hoogleeraren in. Ook mij zult gij steeds tot

voorlichting gereed vinden. En dan, studenten in de Heilige Godgeleerdheid, ik hoop dat thans een van mijn lievelingsdenkbeelden in vervulling zal gaan. Voorzoover uw voorliefde zich zal uitstrekken tot de dogmatische vakken, zou ik u bij voorbaat reeds als mijn medewerkers willen aanwerven. Er valt op dit gebied zoo-veel te doen, dat het de krachten van één mensch ver te boven gaat. En daarom zou het in het belang der dogmatische wetenschappen zijn, indien hierin planmatig werd gearbeid en een vrije organisatie in het leven geroepen, welke de hierarchische der Roomsche kerk nog overtreft. Ja, het behoort tot mijn ideaal, dat zij, die onder mij wenschen te promoveeren, ook na hun promotie actief deel zullen blijven nemen aan de afwerking van onze heerlijke, gemeenschappelijke, georganiseerde taak.

Bovendien, ik spreek niet uit gewoonte, maar met allen klem elkeen onder u aan als commilito. Strijden wij eendrachtig den strijd der geloovige wetenschap. Wapenen we ons tot de tanden tegen den aanval, die in de zware tijden, welke aanstaande zijn, kan worden verwacht. Bedenken wij, dat naar het woord van KIERKEGAARD religie brandstichting is en leggen wij dat alzoo uit, dat onze harten in brand moeten staan voor de eere van den Koning der eeuwen, den alleen wijzen God. Dan zullen wij Hem ook prijzen voor de gave onzer Universiteit. Het is meer dan een cliché, het is de uiting van oude en nooit verflauwde liefde, wanneer ik besluit:

Vivat, crescat, floreat Academia nostra.

Ik heb gezegd.

AANTEKENINGEN.

¹⁾ Volgens de mededeeling van Ds. J. D. VAN DER MUNNIK bij de begrafenis van wijlen Prof. BAVINCK. Vgl. ook het *Woord Vooraf* van Ds. C. B. BAVINCK in *Verzamelde Opstellen op het gebied van Godsdiens en Wetenschap* door Dr. H. BAVINCK. J. H. Kok 1921 Kampen.

²⁾ O. SPENGLER, *Der Untergang des Abendlandes*. 11—14 Aufl. München, Beck 1920. Dit boek, dat een deterministisch skepticisme huldigt, wekte een springtij van literatuur op. Bracht het eerst een schok teweeg, inzonderheid in Duitschland, thans wordt het fantastische van zijn theorie meer en meer erkend. Vgl. o.a. G. BRIEFS, *Untergang des Abendlandes*. Freiburg, Herder, 1920; F. EMMEL, *Der Tod des Abendlandes*, Berlin, Engelmann 1919; R. H. GRÜTZMACHER, Geschichtsphilosophische Prinzipien Spenglers art. in *Neue Kirchl. Zeitschr.* 1920 bl. 323—336; Verslag van het referaat van Dr. A. A. VAN SCHELVEN op het Geref. Stud. Congres opgenomen in *De Reformatie* van 23 Sept. 1921; A. WERNER, *Philosophie der Gegenwart*, München, Rösl u. Cie, 1921 bl. 85 v.v.

³⁾ C. STANGE, schoon niet blind voor de gebreken der moderne *Bildung* schreef nog in 1910: „Der Zeit, in der wir leben, ist eine der glänzendsten Epochen in der Geschichte der Menschheit. Es ist eine Ungerechtigkeit, wenn man die Schönheit der antiken Zeit zu rühmen weiss und an der Innerlichkeit des Mittelalters seine Freude hat, aber gegenüber der Eigenart der modernen Zeit die Augen verschliesst. Wenn man nur die Massstäbe nicht anderswo sucht als in ihr selbst, wird man nicht leugnen können, dass sie in ihrer Art klassisch ist, — vorausgesetzt dass man unter klassisch dasjenige versteht, was in seiner Art etwas Ganzes und Vollkommenes, etwas Einheitliches und in sich Abgeschlossenes ist.“ *Moderne Probleme u. Christl. Weltanschauung*, Leipzig, Deichert bl. 3. Vgl. ook C. B. HYLKEMA, Het Christelijk gebed en het Moderne denken, art. in *Nieuw Theol. Tijdschr.* 1916 afl. 2.

⁴⁾ A. W. HUNZINGER, *Das Christentum im Weltanschauungskampfe der Gegenwart*³, Leipzig, Quelle u. Meyer 1919, bl. 11 v.v.

5) Terecht sprak Bavinck slechts van een *verandering* van ons wereldbeeld, *Modernisme en Orthodoxie*, Kampen J. H. Kok 1911 bl. 9.

6) *Philosophie, ihr Problem und ihre Probleme*, Göttingen 1911, bl. 11. Vgl. ook P. WERNLE, *Einführung in das theologische Studium*² Tübingen 1911, die de oud-liberale theologie beschuldigt van schromelijke overdrijving in deze. „Man hat so getan, als stünden wir mit unsrer modernen kopernikanischen Weltanschauung in einer ganz neuen Stufe des Christentums, vor der sich die ältern Formen völlig zu genieren hätten.

7) Dr. W. GEESINK, *Religieus Eklekticisme*, Amsterdam H. A. van Botenburg 1919 bl. 29 v.

8) „Wir leben im Gegensatz der Weltanschauungen,” A. W. HUNZINGER, a.w. bl. 15.

9) STANGE, a.w. bl. 15. Na den oorlog geldt dit nog in veel sterker mate.

10) *Geistige Strömungen der Gegenwart*⁵, 1916, bl. 2: „So tragen wir zahllose Gegensätze alter und neuer Herkunft in uns, wir müssten Riesenkraft besitzen um ihrer vollauf Herr zu werden. Diese Kraft aber fehlt uns heute, und so erfahren wir alle Missstände, die das Bewältigtwerden des Menschen von seinen eignen Werken, das Unterliegen unter die Zerstreuung des Daseins mit sich bringt. Keine feste Ziele beherrschen das Streben, keine einfachen Ideen entwinden sich dem Chaos und befreien von seinen Wirren und Zweifeln. Vielmehr bewältigen uns die verschiedenartigen Eindrücke und zerreiben das Leben unter ihren Widersprüchen. So treiben wir unsicher auf den Wogen der Zeit einher, wehrlos gegen alles, was mit starken Selbstbewusstsein und kecker Behauptung an uns kommt, wehrlos auch gegen die eigenen Launen und Leidenschaften, ein Spiel von Wind und Welle.”

11) a. w. bl. 12, 13.

12) Die theologische und religiöse Lage der Gegenwart, in *Gesammelte Schriften* II, Tübingen, Mohr 1913, bl. 6, 7: „War die neue Historie noch im Geiste eines Ranke aufs engste verbunden gewesen mit dem Gedanken einer Gesamtgeschichte der Menschheit und beherrscht von dem Ideal eines zentralen Kultur- und Geisteszweckes, zu dem alles ein Beitrag war, so erschienen gerade diese Gedanken als nebelhaft, unwirklich, unbeweisbar, als luftige und gewalttätige Spekulation, die den Wirklichkeitssinn verloren habe. So sagte jetzt auch die Historie dem philosophischen Idealismus ab und verstieß den irreführenden Gedanken eines einheitlichen Menschheitszieles. Sie verfiel der Detailarbeit und dem Spezialistentum, immer spezialisierter und technischer, bis alle Übersicht und Gemeinsamkeit überhaupt verloren

ging und das Wiederausgraben alter Dinge Wert gewann um seiner selbst willen."

¹³⁾ R. CASIMIR, De geestelijke constitutie van den mensch, in *De Toekomst der Maatschappij*, Wereldbibliotheek 1917 bl. 89.

¹⁴⁾ Dr. J. H. GUNNING WZN., *Uiterlijkheid en innerlijkheid*, Haarlem, Erven Bohn, 1915, bl. 23.

¹⁵⁾ STANGE, a. w. bl. 17, 18.

¹⁶⁾ Men zie hiervoor M. J. BRUSSE, *Rotterdamsche Zedeprinten*², Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, welke volgens bevoegde personen eer te licht dan te donker zijn gekleurd.

¹⁷⁾ J. C. WANNEÉ, *Religieuze Levens- en Wereldbeschouwing, Los van het Christendom*, Zeist, J. Ploegsma 1920.

¹⁸⁾ Aldus Dr. H. OORT op de vergadering van moderne theologen, gehouden 13 April 1915 te Amsterdam, cf. *N. Rott. Ct.* 14 April 1915.

¹⁹⁾ Reeds van het christendom in zeer ruimen zin genomen schrijft EUCKEN, *Hauptprobleme der Religionsphilosophie in der Gegenwart* 4 u. 5 Berlin, Reuther u. Reichard, 1912 bl. 124: „Den vielfachen Widerspruch der Neuzeit und Gegenwart gegen das Christentum kann niemand richtig würdigen und angemessen behandeln, der erkennt, dass der Angriff auf die tiefsten Grundlagen geht und die Voraussetzungen des Ganzen erschüttern möchte, dass heute nicht nur die vom Christentum gebotenen Antworten angefochten werden, sondern dass selbst die Fragen, die Probleme, den Leben der Zeit fremdartig und unverständlich zu werden beginnen."

²⁰⁾ a. w. bl. 22.

²¹⁾ In hoever deze toestand verband houdt met de „zwarte tijden", welke volgens de Schrift aan de voleinding zullen voorafgaan, kan niet uitgemaakt. Vgl. mijn: „Het raadsel van onzen tijd" in: *De Nijmeegsche Bondsdag*, Amersfoort, Bonds bureau 1921.

²²⁾ Jhr. Dr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN, 's Gravenhage, C. Blommendaal, 1922, bl. 3.

²³⁾ Vgl. Ef. 6 : 13—18.

²⁴⁾ Dr. J. C. ROOSE, Apologetische Gevaren, art. in *Stemmen des Tijds*, Mei 1922, bl. 287 v.

25) Uit de „Voorrede” op *Wetenschappelijke Bijdragen tot bevestiging der Oud-testamentische Geschiedenis* van Prof. G. F. WRIGHT vertaald door C. Oranje, Rotterdam, D. A. Daamen 1907.

26) Het Concilie van Presbyteriaansche Kerken te Toronto, art. in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, jg. 1893, bl. 921 v.

27) *Gereformeerde Dogmatiek* I², bl. 544 v.

28) SCHULZ: „Die christliche Kirche der Gegenwart, wenn sie als Macht unter den Gebildeten fortbestehen soll bedarf der Apologetik”, vgl. LEMME, art. Apologetik in *P. R. E.*³.

29) a. art.

30) Das Wesen der Apologetik, art. s. v. Apologetik in *Die Religion in Geschichte u. Gegenwart*, Tübingen, Mohr, 1909.

31) bij WOBBERMIN, a. art.

32) *Das Wesen des Christentums*, Leipzig, Hinrichs, 1903 bl. 4 v: „Dazu kommt, dass wir für die Apologetik, wie wir heute brauchen, noch kein wahrhaft grosses Muster besitzen. Einige Aufsätze zum Besseren abgerechnet, befindet sich diese Disziplin in einem traurigen Zustande: sie ist sich nicht klar darüber, was sie verteidigen soll, und sie ist unsicher in ihren Mitteln. Dazu wird sie nicht selten würdelos und aufdringlich betrieben. In der Meinung, es recht gut zu machen, preist sie die Religion an, als wäre sie eine Ramschware oder ein Universalheilmittel für alle Gebrechen der Gesellschaft. Auch greift sie immer wieder nach allerlei Tand, um die Religion aufzuputzen, und während sie sich bemüht, sie als etwas Herrliches und Notwendiges darzustellen, bringt sie sie um ihren Ernst und beweist in besten Falle nur, dass sie etwas ganz Annehmbares, weil Unschädliches sei. Endlich kann sie es nicht lassen, irgend ein Kirchliches Pogramm von gestern unter der Hand hinzuzunehmen und mit zu „beweisen“, denn in dem lockeren Gefüge ihrer Gedanken kommt es auf ein Stück mehr oder weniger doch nicht an. Welcher Schade dadurch angerichtet worden ist und noch immer um sich frisst, ist unsäglich.”

33) *Einführung in des theologische Studium*². Tübingen, Mohr, 1911, bl. 14.

34) Voor de geschiedenis der Apologetiek zij verwezen naar: LEMME *P. R. E.*³) art. Apologetik; WOBBERMIN art. Apologetik in: *Die Religion in Gesch. u. Gegenw.*; W GASS, *Geschichte der Protestantischen Dogmatik in ihrem Zusammenhange mit der Theologie überhaupt*, 4 deelen, Berlin, Reimer 1854—1867 (vooral het 3de en 4de deel zijn voor dit doel van belang); SCHANZ, *Apologie des Christentums*³, 3 dln., Freiburg, Herder 1903—1907 vooral het 1ste deel; HETTINGER, *Lehrbuch der Fundamentaltheologie*³

herausgeg. door S. Weber, Freiburg, Herder, 1913, bl. 29—40; O. ZÖCKLER, *Geschichte der Apologie des Christentums*, Gütersloh, Bertelsmann 1907; TH. HAERING, *Der Christliche Glaube, Dogmatik*² Stuttgart, Calwer Vereinsbuchhandlung 1922, bl. 85—112; W. ELERT, *Der Kampf um das Christentum*, Geschichte der Beziehungen zwischen dem Evangelischen Christentum in Deutschland und dem allgemeinen Denken von SCHLEIERMACHER und HEGEL bis zur Gegenwart, München, Beck, 1921.

³⁵⁾ Veel had hij te danken aan den man, die op dit gebied in zekeren zin zijn voorlooper kan worden genoemd: PHILIPPE DUPLESSIS-MORNAY, vgl. ZÖCKLER a.w. bl. 314 v.

³⁶⁾ De voornaamsten onder hen zijn: CUDWORTH, STILLINGFLEET, BAXTER, BOYLE, BENTLEY, Warburton, Newton, en bovenal Butler.

³⁷⁾ Over de Aufklärung zie men: UEBERWEG, FRISCHEISEN-KÖHLER, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Berlin, Mittler u. Sohn 1914, III, bl. 276 v.v., WINDELAND, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*⁵, Tübingen, Mohr 1910, bl. 366 v.v.; id. in: *Allgemeine Geschichte der Philosophie*², Teubner, Leipzig-Berlin 1913, onderdeel van *Die Kultur der Gegenwart*, bl. 494 v.v., SPRUYT-KOHNSTAMM, *Geschiedenis der Wijsbegeerte*, Haarlem, Loosjes 1904, bl. 476 v.v., MESSER, *Geschichte der Philosophie vom Beginn der Neuzeit bis zum Ende des 18 Jahrhunderts*³, Leipzig, Quelle u. Meyer 1918, bl. 88 v.v., SIMON, *Grundriss der Geschichte der neueren Philosophie*, Leipzig, Deichert, 1920, bl. 59 v.v.; TROELTSCH, *Aufklärung*, art. in *P. R. E.*³.

³⁸⁾ O. KÜLPE, *Die Philosophie der Gegenwart in Deutschland*, Leipzig-Berlin, Teubner, 1914, bl. 2.

³⁹⁾ WERNLE, a.w. bl. 267.

⁴⁰⁾ ZÖCKLER, a.w. bl. 446 v.

⁴¹⁾ M. RADE geeft in zijn uitgave van dit geschrift, *Deutsche Bibliothek*, Berlin, z. j. bl. VIII, deze samenvatting van de eerste rede: „Religion ist aber ihrem Begriff nach etwas ganz andres, als was die „Aufklärung dafür hält: „vernünftiges Christentum“ oder „natürliche Religion“. — Man muss die Heroen der Religion befragen. — Man wird dann finden, dass Religion ihre Rechtfertigung nicht in irgendwelchen Gründen oder Zwecken ausser sich hat, sondern dass sie etwas Selbstständiges, in sich Notwendiges ist.“ Vgl. ook W. J. AALDERS, *Schleiermacher's Reden über die Religion als proeve van apologie*, Leiden, Brill 1909, bl. 56 v.v.

⁴²⁾ PLANCK moet hem in 1794 het eerst hebben gebezigd.

⁴³⁾ *Kurze Darstellung des theologischen Studiums*, kritische Ausgabe von H. Scholz, Leipzig 1910, § 24.

⁴⁴⁾ *Kurze Darstellung*, § 39. De filosofische theologie zelf omschrijft hij aldus: „Alles, was dazu gehört, um sowohl das Wesen des Christentums, wodurch es eine eigentümliche Glaubensweise ist, zur Darstellung zu bringen, als auch die Form der christlichen Gemeinschaft und zugleich die Art, wie beides sich wieder teilt und differenziert, dies alles zusammen bildet den Teil der christlichen Theologie, welche wir die philosophische Theologie nennen“ (§ 24).

⁴⁵⁾ *Kurze Darstellung*, § 31: „das Wesen der Frömmigkeit und der frommen Gemeinschaften im Zusammenhang mit den übrigen Tätigkeiten des menschlichen Geistes wie das Wesen des Christentums in seinem Gegensatz gegen andere Glaubensweisen und Kirchen zu verstehen.“

⁴⁶⁾ De meeste van deze factoren vindt men op de bijna klassieke plaats in zijn: *Der Christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche*,² Berlin, Reimer, 1830, bl. 83, 84: „Vielleicht lässt sich in einer allgemeinen Religionsphilosophie, auf welche dann, wenn sie gehörig anerkannt wäre, die Apologetik sich würde berufen können, der innere Charakter des Christentums sich auf eine solche Weise darstellen, dass dadurch dem Christentum sein besonderes Gebiet in der religiösen Welt sicher gestellt wurde. Dazu würde indess gehören, dass alle Hauptmomente des frommen Bewusstseins systematisirt würden, und aus ihrem Verhältniss gezeigt, welche darunter solche sind, auf die die andern können mitgesetzt sein. Zeigte sich dann, dass dasjenige, welches wir durch den Ausdruck Erlösung bezeichnen, ein solches wird, sobald in eine Religion, wo das Gottesbewusstsein gebunden ist, eine es befreiende Tatsache eintritt: so wäre dann das Christentum als eine eigentümliche Glaubensform sicher gestellt, und in gewissem Sinne construiert. Indess würde selbst dieses kein Beweis des Christentums zu nennen sein, indem auch die Religionsphilosophie keine Nötigung aufstellen könnte, weder eine bestimmte Tatsache als erlösend anzuerkennen, noch auch einem Moment, das ein zentrales sein kann, diese Stellung in dem eigenen Bewusstsein wirklich einzuräumen. Noch weniger kann das dargestellte darauf Anspruch machen ein solcher Beweis zu sein, da hier dem eingeschlagenen Gange gemäss, und da wir mir von geschichtlicher Betrachtung ausgehen konnten, darauf verzichtet werden musste auch nur soviel zu leisten, als in einer durchgeführten Religionsphilosophie geschehen kann. Es leuchtet auch an und für sich ein, dass ein fremder Glaubensgenosse durch die obige Darstellung vielleicht vollkommen kann überzeugt werden, dass hier dafür aufgestellte sei das eigentümliche Wesen des Christentums, ohne dass dieses selbst dadurch für ihn Wahrheit bekäme, so dass er sich gedungen fände es anzunehmen. Vielmehr wie sich hier alles auf die Dogmatik bezieht und diese nur für die Christen ist: so ist auch diese Darstellung nur für diejenigen die im Christentum leben, und

sie soll nur zum Behuf der Dogmatik Anleitung geben, um Aussagen über irgend ein frommes Bewusstsein zu unterscheiden, ob sie christlich sind oder nicht und ob sich das christliche stark und deutlich in ihnen ausspricht oder mehr schwankend. Auf jeden Beweis für die Wahrheit oder Notwendigkeit des Christentums verzichten wir vielmehr gänzlich, und setzen dagegen voraus, dass jeder Christ, ehe er sich irgend mit Untersuchungen dieser Art einlässt, schon die Gewissheit in sich selbst habe, dass seine Frömmigkeit keine andere Gestalt annehmen könne als diese."

47) Onder hen: NITZSCH, TWESTEN, DORNER, MARTENSEN, ROTHE.

48) Dat lag niet aan de personen, die haar voordroegen, maar aan het systeem: „Man muss solche naheliegenden Gedanken der biblizistischen Richtung in einer kraftvollen Persönlichkeit wie J. T. BECK verkörpert gesehen haben, um ihr ganzes Gewicht zu verstehen. „*Werdet Schüler der Einfalt, der Weisheit von oben, lasst die vielen Künste der Theologie, mit der ihr nur weiter vom Ziele kommt!*“ HÄRING, a. w. bl. 96. Tot deze richting behooren ook CREMER en later KÄHLER. Van den laatste citeer ik: „Dass dieses Werk Gottes auch das Heil Gottes sei, dass es unter der Bedingung persönlicher Aneignung auch persönliche Gemeinschaft mit Gott und in ihr die genügsame Ausrüstung für die sittliche Erneuerung mitteile, dafür hat es allzeit nur einen durchschlagenden Beweis gegeben, den Erfahrungsbe-
weis in eigenen Leben.“ *Die Wissenschaft der christlichen Lehre* u. s. w.³ Leipzig, 1905, bl. 214.

49) *Practische Theologie*², Utrecht, 1898, II bl. 380.

50) K. H. SACK, *Christliche Apologetik*, Hamburg 1829.

51) *Rechtfertigung u. Versöhnung*³, 1889, bl. 25: „Der wissenschaftliche Beweis für die Wahrheit des Christentums wird überhaupt nur in der Linie des schon von Spener ausgezeichneten Gedankens gesucht werden dürfen: Wer den Willen Gottes erfüllen will, wird erkennen, dass Christi Verkündigung wahr ist (Joh. 7 : 17). Hiermit ist angedeutet, dass das Christentum seine Bewährung nicht findet, wo immer das Gebiet des geistigen Lebens und des gemeinschaftlichen Handelns der Menschen aus allgemeinen Gründen der Welterklärung begriffen werden soll, sondern wo man die Erkenntnis jenes Gebietes gegen die Natur und ihre Gesetze abstuft... Die Darstellung des Christentums in der Theologie wird also durch einen Beweis der Art zum Abschluss kommen, dass das christliche Lebensideal und kein anderes den Ansprüchen des menschlichen Geistes an die Erkenntnis der Dinge überhaupt genügt hat.“ P. TILICH geeft in *Theol. Blätter* März 1921 bl. 51 van RITSCHL deze schets: „RITSCHL war ein Theologe der Not. Wie die älteste Christenheit sich vor den Verfolgungen in Erdhöhlen und Katakomben verborgen hielt, so flüchtete die Theologie seit der Mitte des 19. Jahrhunderts vor der Katastrophe des Geisteslebens, die

sie zu erschlagen drohte, auf die Insel des sittlichen Bewusstseins und der neutestamentliche Geschichte. Es war eine rettende Tat, aber es war zugleich die grösste Verkürzung, die das Christentum je erlebt hat."

⁵²⁾ W. HERRMANN, *Der Verkehr des Christen mit Gott*⁴, 1903, bl. 52: „Deshalb kann sich uns nur ein Gott offenbaren, der sich uns in unserem sittlichen Kampf als die Macht erweist, der wir innerlich wirklich unterworfen werden." Vgl. RUDOLF HERRMANN, *Christentum und Geschichte bei Wilhelm Herrmann*, Leipzig 1914, die vooral kritiek oefent op de „Geschichtslosigkeit des Hermannschen Ethizismus" en van hem zegt, bl. 54: „Geschichtslosigkeit ist eigentlich nur ein anderer Ausdruck für verwirklichte Sittlichkeit." HERRMANN sloot ztch ten nauwste aan bij de neo-Kantiaansche filosofie der Marburgers COHEN en NATORP. Dr. J. C. ROOSE verheerlijkt hem in *Stemmen des Tijds* 1922, bl. 289 als een „apologeet in grooten stijl". Nader werkt hij dit uit: „Verwacht bij hem geen rationalistische verdediging van het een of andere wonderverhaal, geen kleinzielig leedvermaak in tekorten van de wetenschap, geen groote woorden, gevoelvol of diepzinnig, niets van dat alles. Als HERRMANN zijn geloof verdedigt, verdedigt hij het in de eerste plaats door alles af te kappen wat zijns inziens niet werkelijk tot dat geloof behoort." Vgl. ook NITZSCH-STEPHAN, a. w. bl. 10.

Ook VON HARNACK, ofschoon gepassioneerd historicus, toont den grondtrek van het ethicisme. Vgl. zijn *Wesen des Christentums*, bl. 103 vv. Hieruit laat zich zijn eigenaardige opvatting van het dogma gevoeglijk verklaren.

⁵³⁾ Erlebnis drukt vooral het ethisch karakter van de ervaring uit.

⁵⁴⁾ Deze school is glansrijk vertegenwoordigd door TH. KAFTAN, R. SEEBERG, IHMELS, STANGE, DUNKMANN, HUNZINGER, SCHLATTER, GRÜTZMACHER e. a.

⁵⁵⁾ Die Dogmatik der religionsgeschichtlichen Schule in: *Gesammelte Schriften* II, Tübingen, Mohr 1913, bl. 522.

⁵⁶⁾ Zur Frage des religiösen Apriori in: *Gesammelte Schriften* II, bl. 762.

⁵⁷⁾ Logos und Mythos in Theologie und Religionsphilosophie in: *Gesamm. Schr.* II bl. 821.

⁵⁸⁾ Vgl. Moderne Geschichtsphilosophie in *Gesamm. Schr.* II 678 vv.

⁵⁹⁾ Vgl. vooral K. GIGENSOHN, *Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens*. Eine religionspsychologische Untersuchung auf experimenteller Grundlage, Leipzig 1921.

⁶⁰⁾ Vgl. ook EUCKEN over „die seelische Begründung der Religion" in: *Hauptprobleme der Religionsphilosophie der Gegenwart*, Berlin 1912, bl. 3 vv.

⁶¹⁾ Zoo o.a. LEMME in zijn art. Apologetik *P.R.E.* ³. Ook de Roomsche Apologetiek heeft den invloed van SCHLEIERMACHER ondergaan. Eenerzijds houdt zij vast aan het rationeele bewijs, omdat zij in elk mensch motiva credibilitatis onderstelt, maar anderzijds spreekt zij ook van Begründung der theologie op de apologetiek. HETTINGER, a.w. bl. 20: „Richtiger und bestimmter wird die Apologetik als theologische Grundwissenschaft, Theologia fundamentalis, bezeichnet, da sie den christlichen Glauben in seinem allgemeinen Grunde darstellt,” GUTBERLET, *Lehrb. d. Apol.*, Münster i. W., 1888 bl. 3: „Soll die Apologetik eine selbständige Wissenschaft neben der Dogmatik sein, so muss sie als Einleitung und Grundlegung derselben vor allem die praeambula fidei und motiva credibilitatis erörtern.” J. POHLE, *Lehrb. d. Dogm.*, I Paderborn 1920, bl. 4: „Jene (n.l. de algemeene dogmatiek) heisst bald Apologetik d.i. Verteidigungswissenschaft gegenüber den Angriffen des un- und Irrglaubens, bald passender Fundamentaltheologie, weil sie als demonstratio christiana et catholica zur speziellen oder eigentlichen Dogmatik die Fundamente legt.” G. ESSER u. J. MAUSBACH, *Religion, Christentum, Kirche, Eine Apologetik für wissenschaftliche Gebildete*. Kempten u. München, 1911, I bl. XIII: „Diese Überzeugung (dass das Christentum als solches eine Gottesoffenbarung ist, und dass die Kirche als deren bevollmächtigte Verkünderin vor ihnen steht) zu begründen und zu vertiefen, die Katholische Religion als tatsächliche Gottesoffenbarung, somit als absolut verbindliche religiöse Instanz dem Christen selbst wie dem Nichtchristen glaubwürdig zu machen, ist das Ziel der Apologetik.

⁶²⁾ Vgl. mijn: *De Waarde van het Dogma*, Kampen, Kok 1920, bl. 60 v.; F. W. GROSHEIDE, *Christuservaring*, Kampen, Kok 1918; A. G. HONIG, *Schrift en Ervaring*, Kampen, Kok 1920.

⁶³⁾ a. w., bl. 225.

⁶⁴⁾ *Humanisme en Reformatie*, Haarlem 1919. bl. 8.

⁶⁵⁾ WERNLE, *Renaissance und Reformation*, Tübingen, Mohr. 1912, bl. 115.

⁶⁶⁾ J. LINDEBOOM a.w. bl. 24; C. SCHAIK, *Melanchtons studie van het Grieksch in verband met zijn humanisme (proefschrift)*, Amsterdam, Kruyt 1919, bl. 70 v. 78 v.; WERNLE, *Renaiss. u. Ref.*, bl. 117; A. BRUINING, Melanchton en het Lutheranisme, art. in *Nieuw Theol. Tijdschr.* 1916, afl. 2, waarin M. geschetst wordt als een slappe figuur en het goddelijke ironie der historie wordt genoemd, dat hij een der voormannen van de Hervorming was, bl. 185; W. DILTHEY, *Gesammelte Schriften*, Leipzig—Berlin, Teubner 1914, II: Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation, die er op wijst, dat Melanchton reeds de gansche leer der theologia naturalis geeft, zooals ze door het rationalisme der 18e eeuw werd ontwikkeld.

⁶⁷⁾ Vgl. o.a. UEBERWEG-FRISCHEISEN KÖHLER a.w. II, bl. 180 v.; *Lexikon der Pädagogik*, herausgeg. von E. M. Roloff, Freiburg 1913; de rede van Prof. F. DRITNA, te Leiden gehouden op den 250sten sterfdag van COMENIUS, *N. R. Ct.*, 19 Nov. 1920.

⁶⁸⁾ WERNLE, Einführung, heeft dan ook volkomen gelijk, wanneer hij beweert: „Wie man weiss, ist die protestantische Wissenschaft aus einem Bündniss des Humanismus mit der Theologie hervorgegangen” (bl. 21).

⁶⁹⁾ Als GRÜTZMACHER in zijn: Alt- u. Neuprotestantismus, art. in: *N. Kirchl. Zeitschr.*, 1915, October- tot Decemberaflevering de wortelen van dit probleem zoekt in HEGEL en vooral in F. C. BAUR graaft hij niet diep genoeg. Helderder ziet STEPHAN, als hij in: *Die heutigen Auffassungen vom Neuprotestantismus*, Giessen 1911, het nieuwprotestantisme definieert als „Die Gesamtheit der Erscheinungen, die in der Geschichte des Protestantismus während der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts seit etwa 1689 emportauchen” bl. 1. Evenzoo C. W. HODGE, The Significance of the Reformed Theology, art. in: *The Princeton Theological Review*, Jan. 1921: „The new theology likewise is not a matter of date but of principles. It is not the results of the needs of the heart but of an intellectual revolution going back to English Deisme, the French Revolution and the German Illumination” (bl. 3).

⁷⁰⁾ TROELTSCH, Autonomie u. Rationalismus in der modernen Welt, art. in *Internationale Wochenschrift*, 1907, bl. 198 v.v.; WERNLE, Einführung, bl. 293; K. H. ROESSINGH, *Persoonlijkheid en Cultuur*, Haarlem 1916, bl. 6; STANGE, *Moderne Probleme*, bl. 10; C. SAPPER, *Neuprotestantismus*, München, 1914, bl. 5; vgl. ook de kritiek op SAPPER van LAMBERT, *Neuprotestantismus*, München, 1914.

⁷¹⁾ STEPHAN, *Die heutigen Auffassungen vom Neuprotestantismus*, bl. 24: „Pietismus und Aufklärung sind die ersten Kindheitserscheinungen des Neuprotestantismus.”

⁷²⁾ Alzoo het eerst door PAULSEN en later door J. KAFTAN, *Philosophie des Protestantismus*, Tübingen 1917, SOMMERLATH, BAUCH e.a.

⁷³⁾ Vgl. HUGO BUND, *Kant, der Philosoph des Katholizismus*, Berlin 1913.

⁷⁴⁾ Vgl. VAN DER WIJCK, *Uren met Schopenhauer*, Baarn, 1916 bl. 9.

⁷⁵⁾ Vgl. mijn: *De Antichrist*, Kampen, Kok, 1919 bl. 9.

⁷⁶⁾ Vgl. zijn rede in de aula van de Stedelijke Universiteit te Amsterdam, *N. R. Ct.* 29 Maart 1922, Ochtendblad A.

77) B.v. Plato's Apologie van Socrates, de Apologie van Willem van Oranje tegenover Filips II, MELANCHTONS Apologie van de Augsburgsche Confessie.

78) De opvatting van STEUDEL, DÜSTERDIECK, DELITZSCH, HOFMANN, VAN OOSTERZEE e.a., als zou apologetiek de kunstleer van de apologie zijn evenals homiletiek en catechetiek de kunstleer van de homilie en catechese, wordt thans niet meer gehuldigd en behoeft daarom tegenwoordig geen wederlegging meer. Dogmatiek en ethiek zijn immers ook geen kunstleer, al eindigen ze op iek! Vgl. hierover KUYPER, *Encyclopaedie III*, bl. 459, LEMME art. Apologotik *P. R. E.*³.

79) Over het onderscheid tusschen apologie en apologetiek zie men KUYPER, *Encyclopaedie III*, bl. 457 v.v., BAVINCK, *Dogmatiek I*², bl. 38; LEMME art. Apologetik *P. R. E.*³; ESSER u. MAUSBACH, a. w., bl. 12 v.v.; HETTINGER, a. w. bl. 19.

80) O. BARDENHEWER, *Patrologie*³, Freiburg, Herder, 1910. Onze landgenoot Van Senden begint eerst bij Abraham! LEMME, a. art.

81) In de eerste eeuwen onzer jaartelling golden de felste aanvallen juist het leven der christenen. Tenzij men nu de Apologetiek in tweeën splitst, in een dogmatische en een ethische, wat geen aanbeveling verdient, is het geraten haar tot de levensbeschouwing uit te breiden.

82) *In de Schatkamer* van Juli 1918.

83) Daarmee zouden wij op Roomsche lijn komen. Vgl. V. CATHREIN, *Die katholische Weltanschauung in ihren Grundlinien*⁵ u. ⁶, Freiburg, Herder, 1921, bl. 510: „Es erübrigt noch die Weltanschauung des Christentums. Man wird fragen: welches Christentum? Ich antworte ohne Bedenken: Es gibt nur eine christliche Weltanschauung im Vollsinn des Wortes, und das ist die katholische.“

84) KUYPER, *Encyclopaedie III*, bl. 462.

85) *Einführung*, bl. 225.

86) *Einf.* bl. 292: „Darin können die Reformierten uns modern erscheinen, es gehen von ihnen weit mehr Linien zu den Bestrebungen der Gegenwart.“

87) *Die Soziallehren der christl. Kirchen*, Tübingen, 1919, bl. 605.

88) id. bl. 605: „Der Grund für diese Ausbreitung des Calvinismus liegt in dem aktiven Charakter, in der kirchenbildenden Kraft, in dem internationalen Zusammenhang und bewussten Ausbreitungstrieb des Calvinismus

und nicht zuletzt in seiner Fähigkeit, auf die politischen und wirtschaftlichen Entwicklungen der westlichen Völker mit seiner religiösen Idee eingehen zu können, einer Fähigkeit, welche dem Luthertum von Hause aus fehlte."

⁸⁹⁾ id. bl. 606 v.

⁹⁰⁾ id. bl. 607.

⁹¹⁾ id. t. a. p.

⁹²⁾ id. bl. 617, 638, 639.

⁹³⁾ id. bl. 617.

⁹⁴⁾ id. bl. 608: „Anderseits aber ist der Calvinismus ein so grossartig strenger Gedankenkomplex, dass doch überall noch dem inneren gedanklichen Zusammenhang, der sich durch all diese Wandelungen hindurchzieht oder in ihnen herstellt, zu suchen ist."

⁹⁵⁾ id. bl. 621: „Das Luthertum kontrolliert die ihm aus inneren Erleben erwachsene Lehre aus der Bibel, der Calvinismus erneuert das ganze Christentum in Lehre und Kirche, Ethik und Dogma rein aus der Bibel. Hierauf und auf dem aktiven Charakter seiner in der Erwählung wurzelnden Religion beruht sein grösserer reformatorischer Radikalismus."

⁹⁶⁾ id. bl. 619: „Für den Calvinismus steht neben der reinen Lehre als Ausdruck der Gnade das Sittengesetz und als Ausdruck des handelnden göttlichen Willenswesen die Disziplin... Die reine Lehre... ist nicht Selbstzweck, sondern, wie der Glaube Voraussetzung des richtigen Handelns ist, so ist auch die reine Lehre nur Voraussetzung und Mittel. Das bedeutet bei der systematischen Zielsetzung des Calvinismus allerdings auch einen theoretischen Ausbau der Lehre, der über die Bedürfnisse des Luthertums hinausgeht; aber die noch so allseitig und systematisch entwickelte Lehre bleibt Mittel zum Zweck, Voraussetzung des eigentlich Wertvollen, des christlichen Handelns. So ist es zu verstehen, dass der Calvinismus bei seiner starken Logik und seiner Rezeption der Bildung des westlichen Europa eine dem Luthertum gegenüber sehr gesteigerte Intellektualität behauptet und doch Lehre und System viel weniger zum Zentrum macht."

⁹⁷⁾ Hier wordt alzo de apologetiek iets ruimer genomen dan in KUYPERS *Encyclopaedie*, volgens welke de apologetiek zich uitsluitend heeft te richten tegen de pseudo-filosofie, terwijl de verdediging tegen de haeresie aan de polemieek wordt toevertrouwd. KUYPER zelf kwalificeert dit als een onjuiste opvatting, waarbij hij zich alleen neerlegt, omdat zij geijkt is, III bl. 364. Maar waar wij hier van doen hebben met een voor ons nieuwe wetenschap, wil het mij voorkomen, dat men beter handelt aan oude opvattingen, welke

buiten onzen kring ontstonden, zich niet te zeer te laten gelegen liggen en naar logische afbakening te streven. Daarom zou ik onder apologetiek *alle* verdediging willen samenbrengen, zelfs die tegen het paganisme, n.l. wanneer ons dit aanvalt. Van dit aanvallen is zelden sprake, waarom dan ook de elenctiek zoo goed als intact blijft. Alleen voorzoover het Buddhisme in het Westen doordringt en het christendom belaagt, heeft de apologetiek hiertegenover een plicht te vervullen. Maar zij verdedigt dan het dogma niet tegen het eigenlijke Buddhisme, maar tegen den Westerschen vorm, waarin het zich hult. Dat deze opvatting ook gevolgen heeft voor de zgn. controvers of polemiek spreekt vanzelf. Evenwel is het hier de plaats niet dit in den breede uit te werken.

⁹⁸⁾ WEITBRECHT, vgl. LEMME a. art.; O. KIRN, *Grundriss der evangelischen Dogmatik* ⁵ Leipzig, 1916, bl. 3; K. DUNKMANN, *Der Christliche Gottesglaube, Grundriss der Dogmatik*, Gütersloh 1918 bl. 14; J. POHLE a.w. bl. 4.

⁹⁹⁾ Van de nieuweren: HETTINGER a.w. bl. 20; GUTBERLET, *Lehrb. d. Apologetik* 1888 bl. 3; HÄRING, a.w. bl. 29; J. KAFTAN, *Dogmatik* ⁷ Tübingen 1920; WOBBERMIN, a. art.

¹⁰⁰⁾ LEMME a. art. Voor hem gaat het bij de dogmatiek om het religieuze leven, bij de apologetiek om de absolute waarheid. „Diese letztere als „Selbstrechtfertigung des Christentums in sich“ giebt auch die innerlich begründete Verteidigung gegen aussen“; WERNLE, *Einf.*, bl. 268, definieert: „Die Dogmatik hat allein den christlichen Glauben darzustellen in seiner scharf ausgeprägten Eigenart und Herrlichkeit, ohne Abschwächung und Akkomodation, überhaupt ohne Rücksicht auf etwas ausserhalb dieses Glaubens. Die Apologetik aber hat dann die Verbindungslinien von diesen christlichen Glauben zu den jeweiligen Zeitgedanken hinüberzuziehen, die Anknüpfungen in modernen Bewusstsein zu suchen, auf alle Einwände desselben gegen das Christentum einzugehen, und — sofern sie das kann — den Wahrheitsbeweis zu führen“; Kuyper, *Encycl.* III bl. 460.

¹⁰¹⁾ Een derde weg, o.a. door ESSER u. MAUSBACH, a.w. bl. XIII gewezen „Die Apologetik bildet noch dem Gesagten die natürliche Vorhalle des Glaubens, im System der Wissenschaften den Übergang von der Philosophie zur Theologie,“ dient niet betreden. Dan wordt de Apologetiek halfslachtig.

¹⁰²⁾ Vgl. J. C. VAN DIJK „Een en ander over Carlyle,“ *Stemmen des Tijds*, Aug. 1922 bl. 175.

¹⁰³⁾ R. OTTO, *Das Heilige* ⁹, Breslau 1922, bl. 2 vv., 24, 60 enz. Bij TROELTSCH valt eene slingering waar te nemen tusschen het „rationale“ en het „irrationale“ Vgl. zijn „Zur Frage des religiösen apriori,“ *Gesammelte Schriften* II bl. 754 vv. en: „Logos u. Mythos“ in *Theologie und Religionsphilosophie* II bl. 805 vv.

¹⁰⁴⁾ Dat suprarationeele omvat niet alleen het geloovig geworden irrationeele, maar ook het onmetelijke veld, waarop ons intellect nog nooit een voet heeft gezet.

¹⁰⁵⁾ H. RICKERT, *Wilhelm Windelband*, Tübingen, 1915, zegt van de Wertphilosophie: „Darnach besteht die letzte Gegenständlichkeit für die Philosophie in geltenden Werten, die nicht sind, aber universal gelten, in Begriffen, die aus der Erfahrung heraus zu bilden sind und die diese in die Region einer wissenschaftlichen Gegenständlichkeit erheben, die aber nun nicht das endlich enthüllte metaphysische Reale, sondern die geltenden Normen der Ordnung und Bewertung der Erfahrung bedeuten: Geltung vom Subjekt her, aber universale und logische Notwendigkeiten, die sich in den Kulturwerten des Wahren, Guten, Schönen und Heiligen zusammenschliessen.“

¹⁰⁶⁾ *Aufgabe u. Arbeitsmethode der Apologetik für die Gegenwart*, Berlin 1908, bl. 24.

¹⁰⁷⁾ Op zichzelf bestaat er daarom geen bezwaar om te spreken van de redelijkheid onzer religie, mits men zich daarbij aan alle Hegelianisme speent en niet bedoelt de religie in redelijkheid te doen opgaan. In dit euvel vervalt W. BRUHN, *Der Vernunftcharakter der Religion*, Leipzig 1921.

¹⁰⁸⁾ Systematische Theologie, art. in *Theol. Rundschau* 1915 bl. 93.

¹⁰⁹⁾ J. GEFFCKEN, *Zwei Griechische Apologeten*, Leipzig, 1907. Hij toont hun achterlijkheid in literair en wetenschappelijk opzicht aan en oordeelt over de Grieksche Apologetiek tot het midden van de 3de eeuw: „Mehr aber als einen gewissen treuen Fleiss, um eines Teiles wenigstens der hellenischen paideia habhaft zu werden, können wir dem Durchschnitt dieser Braven nicht nachrühmen.“

¹¹⁰⁾ P. WENDLAND, *Die Urchristlichen Literaturformen*², Tübingen, 1912, bl. 337: „Von der Ueberschätzung ist man ja glücklich losgekommen und hat sich meist entwöhnt, ohne Einschränkung von den tiefen Studien und der umfassenden Gelehrsamkeit, von der originalen Philosophie und dem Gedankenreichtum der Apologeten bewundernd zu reden.... Legt man an sie den Massstab des Urchristentums an, so bezeichnen sie zweifellos eine Verarmung und Entleerung des christlichen Geistes, eine Verkümmern seiner stärksten Motive, ein Sinken des religiösen Niveaus, „eine Beraubung durch die Philosophie.““

Scherper nog O. SCHEEL, *Frühkirchliche Apologetik*, art. in: *Die Religion in Gesch. und Gegenw.* s. v. *Apologetik*: „Die endlos wiederholten Vorstösse gegen den Glauben und die Religion der Heiden sind in ihrer Wiederholung nicht nur ermüdend, sondern auch nach der Schablone gemacht und andern abgesehen. Ja die Apologeten haben sich gar nicht die Mühe genommen, die von ihnen bekämpfte Welt wirklich kennen zu lernen.“

¹¹¹⁾ Voorrede op: G. F. WRIGHT, *Wetenschappelijke bijdragen enz.* bl. V.

¹¹²⁾ *Leitfaden der Dogmatik*², Halle 1921, bl. 21. Hij geeft de volgende indeeling der dogmatiek: 1. Der Glaube an Gott, wie er in der Unendlichkeit der Sündennot und ihrer Lösung zum Bewusstsein kommt. 2. Die Sündennot selbst, von der Erlösung aus gesehen. 3. Die Lösung der Sündennot. 4. Die Sündennot als gelöste.

¹¹³⁾ *Geref. Dogmatiek*², I, bl. 26.

¹¹⁴⁾ a. w., bl. 410.

¹¹⁵⁾ *Einf.*, bl. 225.
